

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ

Навчально-науковий інститут права та міжнародно-правових відносин
Кафедра історії та теорії держави і права

Кваліфікаційна робота бакалавра
**на тему: РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ХХ СТ.:
ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

Виконала: студентка навчальної групи ІСТ 20–1
спеціальність 032 «Історія та археологія»

_____ Тарасенко О. Я. _____
(прізвище та ініціали)

Керівник __д. іст. наук Морозов О. В. _____
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

Рецензент __Університет митної справи та фінансів__
(місце роботи)

доцент кафедри експертизи культурних цінностей та
дизайну
(посада)

_____ к. філол. наук, доцент Дашко Н. С. _____
(науковий ступінь, вчене звання, прізвище та ініціали)

АНОТАЦІЯ

Тарасенко О. Я. Розвиток української мови у ХХ ст.: історико-правовий та соціальний аналіз. Кваліфікаційна робота бакалавра на здобуття освітнього ступеня «бакалавр» за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2024. 83 с.

Дипломна робота присвячена історико-правовому та соціальному аналізу української мови за весь період ХХ-го століття. В ході роботи проаналізовано історіографічну базу та джерела за даною тематикою. Описано та проаналізовано ключові моменти у галузі правового статусу української мови в різні періоди ХХ-го століття, її розвиток за різних соціально-політичних умов в різних галузях життєдіяльності суспільства та держави. з часів коли українські землі перебували під владою різних держав, малого часу незалежності, втрати, здобуття незалежності Україною наприкінці ХХ-го століття та зміни статусу української мови, зростання її ролі у життєдіяльності суспільства, у багатьох галузях де вона стала більш широко застосовуватися та затверджуватися, її збереження та розвиток на державному рівні.

Ключові слова: мова, мовний бар'єр, мовне питання, мовна політика, суспільство, соціум, українізація, дерусифікація, львівське койне.

Annotation

Tarasenko O. Y. Development of the Ukrainian language in the twentieth century: historical, legal and social analysis. Qualification work for the bachelor's degree in the specialty 032 "History and Archeology". University of Customs and Finance, Dnipro, 2024. 83 p.

The thesis is devoted to the historical, legal and social analysis of the Ukrainian language for the entire period of the twentieth century. In the course of the work, the historiographical base and sources on this topic were analyzed. The author describes and analyzes the key moments in the field of the legal status of the Ukrainian language in different periods of the twentieth century, its development under different socio-political conditions in various spheres of society and the state. since the times when Ukrainian lands were under the rule of different states, the short period of independence, the loss, the gain of independence of Ukraine at the end of the twentieth century and the change in the status of the Ukrainian language, the growth of its role in the life of society, in many areas where it became more widely used and approved, its

Keywords: language, language barrier, language issue, language policy, society, society, Ukrainization, de-Russification, Lviv koine.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	5
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ I. "ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ХХ СТ.".....	12
1.1. Українська мова у соціально-культурному середовищі імперій (початок ХХ ст.).....	12
1.2. Розвиток української мови в умовах радянської моделі національної політики.....	22
1.3. Відродження української мови в часи незалежності України.....	32
РОЗДІЛ II. "СОЦІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ХХ СТ.".....	42
2.1. Українська мова в закладах освіти.....	42
2.2. Українська література, кіномистецтво та театр.....	53
2.3. Українська мова в соціальному середовищі.....	63
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	80

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УНР – Українська Народна Республіка

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий комітет

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

РКП(б) – Російська Комуністична партія більшовиків

ЦК КП(б)У – Центральний Комітет Комуністичної партії більшовиків

України

ЦК РКП(б) – Центральний Комітет Російської Комуністичної партії

більшовиків

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу

ЦК – Центральний комітет

ЦК КПУ – Центральний Комітет Комуністичної партії України

АН УРСР – Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки

ВАПЛІТЕ – Вільна академія пролетарської літератури

ВУСПП – Всеукраїнська спілка українських письменників

ВСТУП

Актуальність. Українська мова на даний час розширює сфери застосування та вжитку, стрімко охоплює нові, здобуває нових її носіїв, стає не тільки засобом побутового застосування у спілкуванні та передачі інформації, знання між членами суспільства, а відіграє значну та потужну роль у об'єднанні суспільства, формуванні власної свідомості людини, сприйняття навколишнього середовища, колективної свідомості, виконує державотворчу функцію, формує націю, синхронізує міцні зв'язки соціального, мовного, культурного розвитку самого суспільства.

Українська мова має феноменальну силу. Попри всі перепони, які були створені для її функціонування та розвитку, для українського народу, як її носія, вона стала мовою української нації, набула державного статусу в Україні.

Українська мова стала справжнім національним, інструментом об'єднання українського суспільства, державної незалежності та безпеки на національному рівні.

В свою чергу Україна є країною, в якій жили раніше та проживають зараз також представники багатьох націй та народностей. Вони також є носіями власних рідних мов. Але, українська мова також існувала в умовах багатомовності та під впливом мовної політики інших держав у двадцятому столітті. Такі умови не завжди були сприятливими, а навіть згубними для її існування, були актуальною проблемою на протязі всього двадцятого століття та залишаються на даний час. Саме актуальність проблеми існування та функціонування української мови в правових режимах, які були у двадцятому столітті, мали вплив.

Актуальність теми полягає також в тому, що підіймається питання існування української мови у різні періоди саме двадцятого століття, розглядається її роль серед мов Австро-Угорської імперії, Російської імперії, а також серед мов Угорщини, Польщі, Румунії, Чехословаччини, СРСР.

Сучасний стан розвитку науки правознавства, історичної науки, дозволяє ро-

бити історико-правовий аналіз розвитку української мови в різних правових режимах, напрямках мовної політики в яких вона існувала.

Зв'язок роботи з такими науками та дисциплінами, як історія, право, мовознавство, соціологія, лінгвістика, мистецтвознавство, дозволяють провести історико-правовий та соціальний аналіз розвитку української мови згідно із затверджені тематики, розділів роботи.

Об'єкт: мова та мовні відносини та правова політика у галузях застосування, розвитку української мови.

Предмет: правові режими української мови та мовна політика у державах, за час перебування в їх складі українських земель та УНР, ЗУНР.

Мета: завдання роботи є дослідження та розкриття умов й особливостей правових режимів української мови на територіях її існування, сфер застосування та вжитку на протязі всього ХХ-го століття.

Для досягнення поставленої мети потрібно реалізувати наступні завдання:

- надати характеристику правових режимів української мови в Австро-Угорській імперії, Російській імперії, Угорщині, Польщі, Чехословаччині, Румунії та СРСР;
- визначити коло джерел, які необхідні для проведення історико-правового та соціального аналізу;
- визначити чинники, які впливали на проведення мовної політики Австро-Угорській імперії, Російській імперії, Угорщині, Польщі, Чехословаччині, Румунії, УНР та СРСР;
- визначити та описати нормативні акти Австро-Угорської імперії, Російської імперії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, УНР та

СРСР, що стосується правового режиму в цих країнах, в які входили українські землі;

- розкрити особливості правових режимів української мови органах самоврядування, судочинстві, освітніх закладах, засобах масової інформації, культурній сфері;

- визначити час та періоди еволюції правових режимів української мови в державах, в склад яких входили українські території;

- позначити коло суб'єктів, наділених повноваженнями здійснювати правове регулювання режиму української мови;

- з'ясувати роль правового режиму української мови у процесі національного державотворення, та у системі цінностей права в державах, коли землі України входили до їх складу.

Територіальні межі: українські землі, які перебували у складі Російської імперії, Австро-Угорської імперії, Польщі, Румунії, Угорщини, УНР, ЗУНР, УСРР, УРСР, СРСР.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з 1900-2000 рр. Нижня межа позначається 1900р. Верхня межа – 1991р. – проголошення незалежності України та кінець двадцятого століття – 2000р.

Методи та методологія досліджень. Є система світоглядних та філософських, загальнонаукових підходів, які дають можливість дійти до висновку, що правові режими української мови, функціонування її у суспільстві являє собою саме суспільний процес, який зумовлено економічними, політичними, духовними та культурними умовами життя українського суспільства. Такі умови були сформовані державним ладом тих країн, в склад яких входили землі України.

Аксіологічний підхід використовувався у процесі дослідження місця мовних прав у системі правових цінностей українського народу, зокрема права на вживання рідної мови, як одного з фундаментальних прав людини.

Застосування загальнонаукових методів – порівняльного, хронологічного, історичного, структурно-функціонального, логічного, соціологічного та інших було зумовлено системним підходом й дало можливість досліджувати проблеми в єдності їх соціального змісту.

Статистичний метод дозволив вивчити кількісні показники, що характеризують державно-правове життя на землях України в складі Австро-Угорської імперії, Російської імперії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії та СРСР.

Для дослідження змісту норм правових актів, що регулювали правовий режим української мови у досліджуваній період, їх ефективності та практики застосування використовувався формально-догматичний метод. Для аналізу і систематизації джерел, необхідних для досягнення мети дослідження (архівних документів та друкованих юридичних текстів) застосовувався конкретно-пошуковий метод.

Практична значимість роботи зумовлюється актуальністю теми та тим, що є комплексним дослідженням правових режимів функціонування української мови в державах, до складу яких входили українські землі.

Джерельний комплекс. В процесі роботи над визначеною проблематикою використані наступні групи джерел. Актові – «Конституція України. Редакція від 01.01.20»[1], «Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнято ВР УРСР IX скликання 20 квітня 1978 року[24], «Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки ”Про мову в Українській РСР” від 28.10.89. [25], «Державний закон Австро-Угорщини (Конституція) від 21 грудня 1867р.[26], «Емський указ//Савченко Ф. Заборона українства 1876р.» [27], «Постанова "Про збільшення рівноправності мов та сприяння розвитку української культури" ВУЦВК від 6 липня 1927р.[30], які дозволили більш детально розглянути тенденції у зміні правового статусу української мови в окремі часові періоди та за весь час проведення дослідження проблематики української мови та її статусу в державах, в які входили землі України.

Також, особливе місце займає група джерел – книжки. В них автори розкривають та досліджують питання існування та розвитку української мови в різних сферах суспільного життя, мистецтвах, політики держав в різні періоди ХХ-го століття.

Такими джерелами є книжки таких авторів, як:

«Статус і стан української мови в незалежній Україні. Соціолінгвістичний вимір.» - Макарець Ю.С.[2], «Історія українського кіно 1896-1930: факти і документи» - Мисловський В.Н.[3], «Українська література ХХ століття» - Слютіна О.В.[5], «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциту» - Масенко Л, Кубайчук В. та ін.[7].

Електронні ресурси, які дали достатньо вичерпну інформацію із заданої тематики та проблематики, також використовувалися у підготовці та написанні цієї роботи. Вони є сучасним джерелом інформації. Зручним та доступним при наявності сучасних засобів доступу до електронних бібліотек та тематичних ресурсів. Таким ресурсом виступив портал Збруч – «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. Доба українізації (1923-1932)». / засіб доступу: URL: <https://zbruc.eu/mode/68987>.

Історіографія. Українська мова, її розвиток, збереження, розширення меж застосування, не тільки як засобу єднання українського народу, але як прагнення до більш значущого її статусу серед інших мов, розуміння того, що мова належить українському народові, залишалося питанням та проблематикою на протязі всього ХХ-го століття. Цьому питанню було присвячено багато дослідницьких, аналітичних робіт.

До таких робіт відносяться : «Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциту» Масенко Л, Кубайчук В. та ін. [7], «Українська література ХХ століття» Слютіна О.В. [5], «Мова як засіб творення соціальної дійсності» Рябченко В.І. [6], «Історія українського кіно 1896-1930: факти і документи» Мисловський В.Н. [3], «Мова як засіб творення соціальної дійсності» Рябченко В.І. [6]. Також було використано та залучено для вивчення мовного питання інші

джерела та літературу. Але, всі вони також мають посилання на дані дже-рела та їх авторів.

Структура роботи: містить 2 розділи, 6 підрозділів, висновків та списку використаних джерел та літератури (46 найменувань). Загальна кількість сторінок 83.

Перший розділ описує правові аспекти та правовий режим, який регулює функціонування української мови в правовому, законодавчому полі держав, в склад яких входили українські землі у ХХ столітті та його аналіз.

Другий розділ містить аналіз соціального розвитку української мови в різних сферах соціального життя на українських землях в складі Австро-Угорської імперії, Російської імперії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, УНР та СРСР.

Висновки в роботі узагальнюють аналіз та результати досліджень згідно із поставленою метою та тематикою завдання.

РОЗДІЛ I. "ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ХХ СТ."

1.1. Українська мова у соціально-культурному середовищі імперій (початок ХХ ст.)

У ХІХ – на поч. ХХ ст., коли з’явилися ознаки національного відродження, землі де жили українці, перебували в межах двох багатонаціональних імперій: Російської та Австрійсько-Угорської. У Російській імперії у II пол. ХІХ ст. – на поч. ХХ ст. (до Першої світової війни) українська мова опинилися під тиском обмежень та заборон Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р.

Водночас в Австро-Угорській монархії у той час, порівняно з Російською імперією, українська (рутенська) мова мала більш сприятливі умови, а саме: їй було надано де-юре рівного статусу з мовами інших народів імперії [17, с.79].

У 1867 р. коли була утворена Австро-Угорщина, її австрійська частина на той час складалася з 17 коронних країв. В австрійському устрої коронні краї поділялися на повіти з окремими повітовими органами влади, а кожен повіт ділився на певне число територіальних громад з окремими громадськими органами влади. Окрім того, в Галичині були ще так звані двірські обшари (панські маєтки). Тобто, система органів влади складалася з двох паралельних структур: призначуваних органів державної австрійської влади та виборних органів місцевого самоврядування й відповідала адміністративному устрою держави (краям, повітам, територіальним громадам).

Згідно Конституційного закону Австро-Угорщини від 21 грудня 1867 р., поруч з призначуваними державними адміністративними органами були створені виборні органи місцевого самоврядування: крайовий сейм, наділений нормотворчими та адміністративними повноваженнями; крайові виділи, які були виконавчими органами сейму в справах сеймової автономної адміністрації та наглядовим органом для всіх повітових та гмінних органів самоврядування краю; ради і виділи повітові – повітові органи самовря-

дування, що вирішували питання, віднесені до їх компетенції в межах повіту, та громадські (гмінні) ради і старшини – які вирішували питання місцевого значення та здійснювали управління в межах громади. На чолі громадської ради і старшини стояли у сільських громадах вїйт, а в міських – бурмістр [26].

В статті 19-му основного державного закону про загальні права громадян Австро-Угорщини та постанови центрального уряду від 21 грудня 1867 р. зазначалося, що "Усі народи є рівноправними", кожен народ має непорушне право зберігати і плекати свою націю, мову, звичаї, традиції, релігії і т. ін. Рівноправність усіх мов у кожному краї визначала держава. Закон зобов'язував губернатора та місцеве самоврядування (в цьому випадку) Східної Галичини упорядковувати чинні мови так, щоб не загострювати міжнаціональних суперечностей, не применшуючи, при цьому значення української мови [26].

Відповідно до норм конституції про рівноправність мов у сфері публічної влади всі вживані в краю мови були рівноправними. Тому подання до всіх органів державної влади та самоврядування мали вноситися кожною крайовою мовою, а органи влади мали давати відповіді тією самою мовою. Зате у внутрішньому урядуванні, тобто у відносинах між собою, рівноправність мов цілком не була реалізована. Внутрішньою урядовою мовою зазвичай була мова народності, якій належала влада в краї, а використання мови інших народностей в органах самоврядування не допускалася. Так в багатьох краях урядовою мовою визначалася німецька мова, а в Галичині – польська. З цього приводу майже у всіх краях Австрії велася завзята боротьба дискримінованих народностей за реалізацію їх мовних прав.

Для українців Східної Галичини ця боротьба закінчилася поразкою. Відповідно до розпорядження від 5 червня 1869 р. про державну мову для галицького краю мовою стала польська.

Положення змінилося лише з прийняттям 9 квітня 1907 року нового закону "Про державну мову автономних влад", тобто органів місцевого самоврядування, норми якого визначали правовий режим мов в даній сфері.

Зокрема, у параграфі 2 зазначалося, що державною внутрішньою мовою повітового представництва (Ради повітової та Виділу повітового) і представництва громади (Ради громадської та Старшини громадської) є та мова, яку повітове та громадське представництво зазвичай вживають як державну мову.

Змінити мову можна було на підставі ухвали Ради повітової або громадської, прийнятої на засіданні, скликаному для цієї мети і тільки в присутності трьох четвертих членів простою більшістю голосів. На засіданні повітового та громадського представництва кожен його член міг висловлюватися будь-якою мовою, яка вживалася в повіті та в громаді [8, с. 39]. Повітове та громадське представництво зобов'язувалося відповідно до параграфу 3 закону приймати та розглядати будь-які листи та подання без різниці на те, в якій мові воно написано: польській, руській чи німецькій.

Згідно параграфу 4 державною зовнішньою мовою повітового та громадського представництва в кореспонденції зі сторонами та іншими автономними владами та урядовими владами була та мова, яку повітове та громадське представництво зазвичай вживали. Змінити мову можливо було в спосіб передбаченому в параграфі 2. Кожна ухвала Ради повітової, відповідно громадської, яка визначала державну мову повітового та громадського представництва мала бути повідомлена в повіті та в громаді. Якщо це стосувалося громади, то така ухвала мала бути представлена повітовому Виділу та Староству, а якщо повіту – Виділу крайовому і Староству, з доказом того, що дана ухвала не суперечить положенням даного закону.

Якщо прийнята ухвала засвідчувала про недотримання положень закону, то Виділ повітовий скасовував ухвалу громадської Ради, а Виділ крайовий відповідно скасовував ухвалу повітової Ради. В цьому відношенні було створено службу органів державної влади, яким надавалося право нагляду над повітовим та громадським представництвом. В параграфі 7 закону про мову автономних влад, врегульовувався правовий режим мов в двірських обшарах (панських маєтках). Так, мовою, якою здійснювалося урядування в обшарах, і яка використовувалася в кореспонденції з органами влади та

сторонами була та мова, яку визначав управитель обшари: польська, руська чи німецька. Якщо двірська обшара знаходилася під управлінням кількох управителів, то мовою урядування була та мова, якою користувалася та частина управителів, на яку припадала більш ніж половина річної квоти податків, безпосередньо виплачених з обшару двірського [18, с. 45].

Роз'яснення положень даного крайового закону для українського населення було опубліковане в календарі "Просвіта" у статті "Що повинно бути в кожній руській громаді?", де зазначалося, що в кожній руській громаді, і в громаді з руською більшістю відповідно мала бути руська Рада громадська і руська Старшина громадська. Для цього, в обов'язок кожного русина входила участь в голосуванні до громадської ради тільки за певних і чесних людей, яким громадські та народні справи були не байдужими, і які твердо вміли постояти за права громадян і руського народу. Важливість виборів до громадської ради полягала в тому, що закон від 9 квітня 1907 р. наділяв громадську раду і громадські старшини досить широкими повноваженнями і розвиток громади значною мірою залежав від особистого складу органу самоврядування. Особлива увага приділялася обранню начальника громади, який повинен був бути свідомим руським патріотом.

Урядовою мовою руської громади і громади з руською більшістю мала бути руська мова. Відповідно до положень крайового закону 1907 р., громадська рада самостійно вирішувала, яка має бути урядова мова в громаді, і таке рішення не потребувало затвердження вищих органів влади, діловодства й листування, в тому числі й органів самоврядування, ставала польська мова.

Щодо прийняття рішення про зміну мови, то його реалізація за дотримання умов закону була неможливою. Тому, польська мова залишилася мовою органів самоврядування в Східній Галичині фактично до розпаду імперії Габсбургів. [18, с. 46]

Через узурпацію поляками керівництва у всіх ланках місцевого самоврядування, навіть в найнижчих ланках – сільських громадах панувала польська мова. Тобто, польська влада, за сприяння австрійського уряду до-

моглася нівелювання статусу української мови, як другої державної, й запровадила польську мову у діловодстві, спілкуванні й листуванні в органах самоврядування. Ці заходи розглядалися польською правлячою верхівкою як частина політики колонізації українського населення Східної Галичини.

Українська мова у Російській імперії, її функціонування та розвиток, перебувала під заборонною дією Валуєвського циркуляру та Указу Олександра II, який був підписаний у Емсі (Німеччина). Вся їх дія була спрямована на заборону української мови у життєдіяльності суспільства, громадському житті, творчості та мистецтвах.

Валуєвський циркуляр 18 липня 1863 року — таємний циркуляр міністра внутрішніх справ Російської імперії Петра Валуєва до територіальних цензурних комітетів, в якому наказувалося призупинити видання значної частини книг, написаних «малоросійською», тобто українською мовою. Згідно з указом заборонялась публікація релігійних, учбових і освітніх книг, однак дозволялась публікація художньої літератури. Мотивом до видання циркуляру став страх царської влади, що публікації книг українською мовою стимулюють зростання сепаратистських, пропольських та антицарських настроїв [33].

Сам Валуєв мотивував свої дії тим, що "приверженцы малороссийской народности обратили свои виды на массу непросвещенную, и те из них, которые стремятся к осуществлению своих политических замыслов, принялись, под предлогом распространения грамотности и просвещения, за издание книг для первоначального чтения, букварей, грамматик, географий и т. п. [33].

Законодавство імперії було засновано на волі царя. Тому на території України з початку століття діяв саме Емський Указ. Олександр III вніс незначні зміни до нього у 8 жовтня 1881 р. Указ забороняв друкувати українською мовою будь-які тексти — оригінальні чи перекладні, — окрім творів красного письменства та історичних документів; забороняв театральні вистави та прилюдні читання українською мовою; довіз українських книжок, виданих закордоном; викладання будь-яких дисциплін у школі по-українському; заборонялося також тримати в шкільних бібліотеках українські книжки.

Шкільних учителів мали перевіряти і кожного, запідозреного в українофільстві, переводити на працю за межами України; нових учителів радилося набирати «переважно» з росіян.

Зміни, внесені 1881 року, в основному стосувалися до двох моментів: дозволено друкувати словники, вживаючи російської абетки, і знято заборону з театральних вистав при умові, що кожного разу відповідний генерал-губернатор чи губернатор дасть спеціальний дозвіл та що не існуватиме виключно українських труп. У суті речі, укази 1876-1881 рр. були скеровані на цілковите усунення української мови з громадського життя. (Недопущення української мови до судів та адміністративних установ не потребувало окремої згадки, бо так було заведено ще з кінця XVIII століття) [26].

Наслідки Указу не слід недооцінювати. На підросійській Україні не існувало української періодичної преси. Українська мова була усунена з вищих сфер громадського життя: нею не вели поважних дискусій, не писали творів, що відбивали б найновіші напрями в літературі, не користувалися в науці, так само як не провадили навчання в школах, ні в початкових, ні у вищих. Все це підривало пошану до української мови (якій, так чи інакше, було офіційно начеплено налічку російського діалекту, ба й самі українці офіційно вважалися за малоросів). До неї зачинали ставитися як до мови неосвічених людей, в основному селянства [8, с. 62].

«Емський указ» не був скасований офіційно, однак втратив чинність 17 жовтня 1905 року з виданням так званого маніфесту громадянських свобод імператором Миколою II.

З осені 1905 р. національні проблеми Росії, зокрема українське питання, вперше офіційно набувають суспільної ваги, стають об'єктом розгляду не лише імперського уряду, а й новоствореної законодавчої інституції — Державної думи.

Остання, формулюючи програму своєї діяльності, констатувала: «Росія є державою, населеною різними племенами і народностями. Духовне об'єднання

всіх цих племен і народностей можливе лише за умови задоволення їхніх потреб зберігати і розвивати своєрідність у окремих питаннях побуту.

Державна дума подбає про широке задоволення цих справедливих потреб». Натомість в урядовій декларації, яку виголосив у думі голова ради міністрів І. Горемикін, національне питання (так само, як і в тронній промові Миколи II) не потрапило до категорії першочергових. Щоправда, уряд усе-таки задекларував свою готовність реорганізувати місцеве врядування і самоврядування з урахуванням особливостей окраїн [8, с. 63].

Проблеми національно-культурного розвитку стали чи не основними для депутатів від національних меншин. Для «взаємної підтримки і захисту народностей Росії, що прагнуть до здійснення автономії національно-територіальної або обласної на демократичних засадах», вони утворили парламентську фракцію автономістів. Однак окремі її представники обстоювали думку, згідно з якою не всі нації «дозріли» до вимог автономії. Через те українці вирішили заснувати свою парламентську громаду, до якої увійшли представники різних світоглядних орієнтацій, але які однаково висловлювалися за необхідність установавання автономії для України при майбутньому політичному устрої Російської держави [8, с. 64].

Друга Державна дума виявилась дещо радикальнішою за своїм складом, що позначилося на дискусіях із національної проблематики. П. Столипін наголосував: «Самоврядування на тих самих загальних підставах із деякими змінами, спричиненими місцевими особливостями, передбачається запровадити в Прибалтійському, Західному краї і Царстві Польському, за виокремленням в особливу адміністративну одиницю місцевостей, в яких зосереджується російське населення, що має свої спеціальні інтереси» [8, с. 65].

У 1911 р. голова уряду висловився ще відвертіше: «Історичним завданням російської державності є боротьба з рухом, у теперішнім часі прозваним українським, що містить у собі ідею відродження старої України й устрою малоросійської України на автономних національно-територіальних засадах» .

Відтак здобуті на основі маніфесту від 17 жовтня 1905 р. певні свободи поступово знову було ліквідовано. Українство стало об'єктом бруталного тиску російського націоналізму та репресій імперського уряду.

З початком Першої світової війни політика Російської імперії та її урядовців ставила за мету розширення простору шляхом приєднання західноукраїнських земель, які були під владою Австро-Угорської імперії.

Практичне втілення задуманих планів розпочалося відразу після вступу російської армії на терени Галичини. 19 серпня 1914 р. вищою військовою владою було затверджено Положення про врядування «неприятельськими областями» та призначено генерал-губернатора краю графа Г. Бобринського. До безпосередньої компетенції російської адміністрації входило прийняття заходів щодо «злиття краю з Імперією в політичному і національному відношеннях». У який спосіб мало відбутися «злиття», Г. Бобринський ознайомив львів'ян 10 вересня 1914 року: «Східну Галичину і Лемківщину, — наголосив він, — вважаю корінними російськими областями», а тому «влаштування цих областей повинно бути засноване на російських засадах... Я буду запроваджувати з належною поступовістю, без корінного ламання існуючого устрою, російську мову, закон та устрій» [17, с.79].

Спеціальною постановою від 18 вересня 1914 р. були тимчасово закриті всі навчальні заклади Галичини. Згодом, за погодженням із генерал-губернатором, дозволялося відкривати початкові школи, але за умови переконання властей у благонадійності викладацького складу за використання тільки тих навчальних посібників, які «не відзначалися шкідливою для російських державних інтересів тенденційністю».

Початок революції в Російській імперії, перехід на рейки демократизації, не лишила імперських настроїв центральну владу – Тимчасовий уряд щодо України. У Петрограді політика компромісів, яку провадив О. Керенський щодо України, фактично була відкинута. Так, вироблений Центральною Радою на підставі домовленостей з Тимчасовим урядом «Статут вищого управління України» центральні структури не затвердили. Найбільше, на що спромоглися

петроградські урядові кола, — це на схвалення «Тимчасової інструкції», якою значно обмежувалися права України. Показові в цьому документі декілька моментів, що виразно ілюструють новий курс російської влади у провадженні української політики. По-перше, в «Інструкції» констатовалося, що Установчі збори мають вирішити питання не про національно-територіальну автономію України, а лише питання про місцеве врядування. По-друге, Генеральний секретаріат продовжував розглядатися не як крайовий владний орган, а як вищий орган центрального уряду для місцевої адміністрації. Затверджувати його склад мала не Центральна Рада, а Тимчасовий уряд. Сфера компетенції секретаріату щодо обсягу прав була звужена, а чинність його рішень розповсюджувалася лише на п'ять губерній (Київську, Подільську, Полтавську, Волинську і Чернігівську). Крім того, у складі секретарів повинно було бути чотири представники від національних меншин, що перевищувало їхній пропорційний відсоток кількості в Україні. По-третє, за Центральною Радою і Генеральним секретаріатом було закріплене право лише законодавчої ініціативи в справі управління краєм, а затвердження законів залишалося за центральним урядом [28].

Намагання Центральної Ради України знайти компроміс із Тимчасовим урядом, враховуючи право народів на самоврядування та автономію, стикнулися із супротивом Тимчасового уряду.

Практичні кроки українського керівництва, спрямовані на скликання Установчих зборів, призвели до нового конфлікту між Києвом і Петроградом.

Міністерство юстиції Росії надіслало запит прокуророві київської судової палати, в якому дії Центральної Ради кваліфікувалися як сепаратистські. Водночас наголошувалося, що уряд, маючи всю повноту влади, вживе відповідних заходів до збереження честі та гідності Росії. Україна — невід'ємна частина Росії, а Генеральний секретаріат — орган урядової влади в краї і як такий повинен провадити політику центральних властей. Тому було запропоновано терміново призначити розслідування дій Ради і секретаріату і, в разі порушення ними всеросійських законів, притягти до карної відповідальності. Однак цим

намірам не судилося збутися, оскільки імперія невдовзі опинилася у вирі нових соціально-політичних потрясінь.

У жовтні 1917 р. внаслідок перевороту до влади в Росії прийшла ліво-радикальна більшовицька партія, політична доктрина якої всі найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики підпорядковувала виключно «інтересам» класової боротьби пролетаріату за утвердження нових форм організації державного життя. У контексті реалізації цього стратегічного завдання Україні з огляду на її матеріальні ресурси та геополітичні характеристики відводилася першорядна роль. Українське питання вже стояло перед більшовицьким режимом. Воно було далі реалізовано в мовній політиці також.

1.2. Розвиток української мови в умовах радянської моделі національної політики

Зміна суспільно-політичних умов, які прийшли дуже швидко із поділом українських земель у 1920 року, коли Наддніпрянщина увійшла до складу УСРР, Галичина й Волинь відійшли до Польщі, Буковина – до Румунії. Україна втратила свою незалежність.

Більшовицький уряд свою діяльність спрямовував на знищення здобутків українського народу за часів УНР. За два роки владою більшовиків було ліквідовано українські університети, гімназії, скорочено випуск українських книжок. Якщо у 1917 році українською мовою її видали 747, а російською 452, то в 1922 це співвідношення мало такий вигляд: українською – 186, російською видали 491.

Повернутися до мовного питання, радянську владу спонукали зростаючі занепокоєння громадян щодо впровадженої мовної політики. Українською мовою розмовляло більшість населення. Також, українською мовою у побуті й повсякденному спілкуванні користувалися більшість сільського населення та містян.

Ще були свіжими спогади того, як українці воювали один з одним по різні боки фронтів, уряд пом'якшує мовну політику, щоб утримати Україну у своїй сфері інтересів. Ще у 1919 році було видано ряд декретів, в яких зазначалося, що низку предметів у школах та українську мову, слід викладати саме українською (III з'їзд Рад, 9 березня 1919р.). Також підкреслювалося: в усіх державних установах і закладах українська мова повинна вивчатися нарівні з російською (постанова ВУЦВК від 21 лютого 1920р., а також ухвала з'їзду Рад 2 травня 1920р.): українська мова має вивчатися як предмет у школах і функціонувати в державних закладах та установах (рішення Раднаркому 19 лютого 1921р.). 3 березня 1921 року V з'їзд Рад схвалив роботу Народного комісаріату освіти в усуненні національної ворожнечі й розвитку української мови як "мови більшості трудящих мас України" [15, с. 6].

22 листопада 1922р. ВУЦВК затвердив "Кодекс законів про народну освіту в УРСР", де було зазначено у параграфі 25, що: "Українська мова як мова більшості населення України, особливо на селі, і російська мова, як мова більшості населення в містах і загальносоюзна мова, мають в УСРР загальнодержавне значення і повинні викладатися в усіх навчально-виховних закладах Української Соціалістичної Радянської Республіки" [29]

Після створення СРСР у 1922 році і проведення XII з'їзду РКП(б), було взято курс на зміцнення довіри національних республік до центральної влади. З цією метою збільшено увагу до національних мов і культур. А 1923 рік став значимим для розвитку української мови. Почався новий період у національній політиці, який названий українізацією. Цей період охопив майже всі аспекти політичного, суспільного, культурного життя в країні. Преса стає на 85 % стає українською, книжки видаються переважно українською мовою, театр стає українським, народні й середні школи перейшли на українську мову.

Також українізуються заклади вищої освіти, державні установи республіканського підпорядкування. Для вступу до вищого навчального закладу потрібно здати іспити українською мовою. Посадові особи та працівники установ також повинні володіти українською мовою. А склавши іспити зі знання мови, повинні були розмовляти українською на праці, службі чи за службовими справами [10, с. 16] .

На пленумі ЦК КП(б)У 22 червня 1923р. українська меншість партії змагалася за повноформатне впровадження політики українізації в повсякденне життя, зокрема за те, щоб українську мову разом із російською визнати державною мовою Радянської України. На засіданні комісії пропозиція була прийнята більшістю голосів, але на загальній сесії її відхилили, і термін "державна мова" замінили на "дві загальноживані мови" [15, с.7].

Суть національної політики в Україні, пояснив емісар ЦК РКП(б) Г. Зінов'єв на V Всеукраїнському з'їзді КП(б)У (у листопаді 1920 р.). Він зазначив, що треба зробити так, щоб ніхто не зміг підозрювати, що ми хочемо заважати українському мужикові говорити українською мовою...Кінець кінцем, через

кількісь років переможе та мова, яка має більше коріння, яка є життєвіша, культурніша. ... Наша політика є в тому, щоб не словом а ділом, щиро й чесно показати українському селу, що радянська влада йому не заважає говорити й вчити своїх дітей якою завгодно мовою" [15, с. 7].

Пленум ЦК КП(б)У, який був проведений у червні 1926 року затвердив тези щодо підсумків українізації. В тезах зазначалося: "Потрібний вмілий підхід у справі переведення українізації зрусифікованих робітників, що вживають мішаної української мови, від російських робітників (уважне ставлення до нацменшостей і забезпечення їхніх інтересів)... Однак обережне проведення українізації серед робітників ні в якій мірі не визначає ослаблення агітаційної та пропагандистської роботи, скерованої на те, щоб авангард робочого класу опанував українську мову, як знаряддя будівництва соціалізму та союзу з селянством" [37].

Головною метою українізації була дерусифікація великих міст та промислових центрів. В них все ж переважно говорили російською мовою. Опитування робітників у Артемівську, що у Донецькій області показали ставлення до українізації. З них 49% визнали, що розуміють українську добре, погано розуміють 14%, майже 25% не розуміють зовсім. За тим самим опитуванням, читати могло по-українськи 35%, писати 19%, а говорити 18%. Погано говорити могли 2% . Бажання навчатись у гуртках, де викладали б українські предмети виказали 59% опитуваних. Хотіли б придбати книжки українською мовою, за умов їх малої вартості 14% . Ці дані було приведено Косіором С. під час проведення пленуму ЦК ВКП(б) у жовтні, із завдання культурного будівництва в Україні [15, с. 9].

Лазар Каганович сформулював партійну програму в українському "питанні" у 1927 році, коли займав посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У. Вона полягала у:

1. Применшенні значення України як частини СРСР, запереченні утворення СРСР як фактичної ліквідації національних республік;

2. Проповідуванні нейтрального ставлення партії до розвитку української культури як відсталого "селянської", на протигагу російській "пролетарській";
3. За всяку ціну зберегти перевагу російської мови у державному, громадському і культурному житті України;
4. Недопусканні "перехльостів" українізації, що нерідко відбувалася лише на словах;
5. Повторюванні шовіністичних поглядів про так звану штучну українізацію, про незрозумілу народові "галіційську" мову й т.д., культивуванні цих поглядів серед партійців;
6. В обмеженні проведення українізації тільки селом;
7. Надто тендеційному роздмухуванні окремих перекручень під час проведення українізації і спробах виставляти їх як цілеспрямовану систему порушення прав національних меншин (росін, євреїв) [15, с.12].

Українізація виявилася складною за реалізацією у великих індустриальних центрах. Попри поширення української мови, все більшого її вживання у багатьох сферах суспільного життя в країні, ставлення російськомовної більшості в цих центрах була неоднозначною. Українізацію намагались ігнорувати чи бойкотувати. І все ж багато людей опанувало українську мову, ознайомлювалося з українською літературою і культурою, частіше можна було почути українську мову на вулицях, хоча російська мова лишалася засобом щоденного спілкування. Але відчувалась ворожість до української мови з боку окремих людей. Це можна пояснити тим, що українізація проводилася суто більшовицькими методами, елементами примусу й штучності, незваженими рішеннями вищих партійних органів та уряду України. У зв'язку з чим не мала міцної основи у соціальному плані [15, с. 10].

Мовна політика, яка носила в собі благі наміри, багато в чому залишилася декларативною у реалізації. Стикнувшись із зростанням популяризації мови та водночас із прийняттям методів, стратегій її впровадження, почалося руйнування та гальмування українізації зсередини. У школах як початкових, так і середніх знов запроваджено російську мову, кількість годин на її вивчення збільшено. А

з 1 жовтня 1933 року в Україні відкриваються університети із російською мовою навчання у перевазі, які було підпорядковано Москві. Ака-демія наук у Києві стає філією Всесоюзної Академії наук та також підпорядковується Москві з 1934 року [15, с.11].

За висловом Сталіна про те що "національна за формою, соціалістична за змістом", для української мови та культури було вказано напрямок розвитку. І по суті українізацію було різко згорнуто. Про це стали свідчити арешти провідних національно свідомих громадян, кадрів. Усіх тих, хто плекав українські традиції, змушували замовкнути, або нищили нещадно.

Від "ворожих елементів" зачищено періодичні видання. Припинив виходити у 1933 році "Літопис України", закриті видання періодики, журналів, таких як "Нова ("Соціалістична) громада", "Життя і революція" та багато інших. Театр "Березіль" також було знищено [35].

Влада та контроль над соціальним, культурним та політичним життям у суспільстві концентрувалася у союзному центрі. Нові закони стосовно України, укази та інше, тепер затверджувалося у Москві. Про конституційні права українців уже не йшлося. А параграф 16 Конституції вказав, - "Закони СРСР обов'язкові на території СРСР" [12].

Під час Другої світової війни Радянський Союз здійснив анексію низки територій, у тому числі тих, де проживали українці. Відповідно тут відкривали українські школи, різні культурні інституції. Але на приєднаних територіях вся українізація проходила разом з русифікацією.

Закінчення Другої світової війни принесло зміни у формуванні мовної політики, яке позначилося не тільки на становищі української мови, та на мови союзних республік, на мови національних меншин, російської мови в УРСР. Радянська влада та пропаганда обрала курс на формування інтернаціоналізму, загального світосприйняття та мислення, на знищення національної самоідентифікації та відчуття солідарності. Російський народ почали трактувати як старшого брата усіх радянських народів СРСР [10, с.367].

З оголошенням курсу на побудову комунізму на XXII з'їзді КПРС у 1961 р. пішов наступ на національні мови. Результатом такого наступу стало різке обмеження їх вжитку. А гаслом такої мовної політики стали слова М. Хрущова про те, що чим швидше ми будемо говорити по-російськи, тим швидше ми будемо комунізм.

Ідеологія такої політики русифікації нав'язували думки про те, що українська та російська мови є спорідненими, і спрямували зусилля на розмивання меж між ними. Самобутність української мови стало прискорено знищуватися.

Керуючись програмними документами політичного керівництва СРСР та УРСР, науковці у різних галузях знань стали всебічно обґрунтовувати тезу про відмирання національних мов. Стали стверджувати думку про російську мову, як єдиний засіб спілкування між націями та народами Радянського Союзу.

Але вважається, що часи М. Хрущова були перехідними у радянській історії, країна перетворилася із країни, де панував терор, на більш раціональну систему господарювання. Однак, інтереси України залишилися підвладними інтересам Радянського Союзу [10, с. 368].

Влада починає активне впровадження численних антинаціональних, антиукраїнських заходів, які прямо вказували на цілеспрямовані процеси русифікації населення України.

У період з 1963 року по 1972 рік на посаді Першого секретаря ЦК Комуністичної партії України перебував П. Шелест, який по своєму захищав мовні й культурні права українців. У його промовах лунали гасла про те, що "як найдорожчий скарб" треба берегти "прекрасну українську мову" [10, с. 368].

Однак навесні 1963 року почався наступ на творчість українських письменників Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюби. У другій половині 60-х років ідеологічний диктат у духовній сфері посилювався. Результатом протистояння між національно свідомою українською інтелігенцією та радянською бюрократичною машиною стає дисидентство, перші прояви якого з'явилися наприкінці 50-х – на початку 60-х років XX ст. До осередку дисидентів-шістдесятників належали українські письменники Л. Костенко, В. Симоненко, І.

Драч, І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Дзюба та інші, які виступили проти процесів русифікації України, заперечували твердження про те, що переважання російської мови і культури є «обов'язковим побічним продуктом прогресивного й надихаючого завдання створення нового типу соціальної та інтернаціональної спільності – радянського народу» [10, с. 369].

Підкреслення ролі російської мови, на їхню думку, було старим вином у нових міхах. Про це доводив у своїй праці "Інтернаціоналізм чи русифікація?" І. Дзюба. У грудні 1965 р. він надіслав лист на ім'я Першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста і Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького з протестом проти політичних арештів в Україні, до якого додав статтю "Інтернаціоналізм чи русифікація?", що відіграла важливу роль у формуванні ідейної основи українського національно-визвольного руху доби застою. Проти русифікації населення активно виступали не лише письменники, а також педагоги, громадські діячі, науковці та інші представники творчих та робітничих верств населення [10, с. 369].

На початку 1963 року було проведено конференцію з питань культури української мови, яка була організована Київським державним університетом імені Т. Шевченка та Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР.

Учасники конференції засудили рішуче теорію двомовності та вимагали утвердження української мови в усіх сферах громадського та державного життя, в навчальних і дошкільних закладах. Понад тисячу осіб взяли участь у конференції. Вона в свою чергу, перетворилася на демонстрацію протесту проти русифікаторської політики тогочасного політичного керівництва [20, с.26].

Поширеною формою протесту проти русифікації Українського мовного та культурного простору, інших сфер життєдіяльності суспільства, стають листи до керівників УРСР та СРСР. Такі листи підписували представники української інтелігенції, а саме М. Коцюбинська, З. Франко, Б. Антоненко-Давидович та ін..

Під час показу фільму "Тіні забутих предків" режисера С. Параджанова вересні 1965 року в кінотеатрі "Україна", виступили І. Дзюба, Ю. Бадзьо, В. Стус, В. Чорновіл. Вони повідомили, що в Україні почалися таємні арешти. У

1970 році заарештували В. Мороза, у 1972 році – Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Чорновола, І. Дзюбу, В. Стуса. Зазнають гонінь інші письменники [20, с. 27].

Постанову "Про політичну боротьбу серед населення Львівської області" від травня 1971 року, яку прийняв ЦК КПРС, було схвалено проведення каральні заходи проти науково-педагогічної та наукової інтелігенції, що чинила спротив русифікації, і відкрила шлях до подальших репресій.

Політичне керівництво на початку 70-х років вирішило, що потрібним настав час оголосити завершення процесу "стирання національних відмінностей" і активно висунути нову тезу про формування нової історичної спільності, яка має назву – радянський народ. За часів правління Л. Брежнєва вся культурна та мовна політика була спрямована на забезпечення інтеграційних процесів у суспільстві. Активно впроваджувалося поширення однієї мови на всій території країни, тобто посилення русифікації союзних республік.

Партійний курс на злиття націй в Україні впроваджував В. Маланчук, який був головним ідеологом за часів В. Щербицького. У період "маланчуківщини" заводилися чорні списки, а політичні доноси досягають свого апогею. За словами В. Маланчука "нації є історичною категорією, мають минулий характер і їхнє зникнення у віддаленому майбутньому невідворотне" почались дії.

Придушував дисидентство, активно розпочав дискредитацію української мови В. Щербицький, який був призначений на посаду Першого секретаря ЦК КПУ УРСР у травні 1972 року. Інформуючи ЦК КПРС про ідеологічну роботу в Україні, він запевняв, що "ЦК КПУ зробив необхідні політичні та практичні висновки з критики Політбюро ЦК КПРС щодо допущених помилок і недоліків у справі інтернаціонального виховання трудящих, примиренського ставлення до проявів націоналізму, вживає рішучих заходів щодо їх усунення" [10, с. 370].

У офіційному спілкуванні послідовно використовується лише російська мова. Політичне керівництво УРСР активно підтримувало і втілювало в життя таку тезу – російська мова, як друга рідна. В період 70-80-х рр. прийняті нормативні акти вищого політичного і державного керівництва СРСР та УРСР повністю віддали пріоритет російській мові. Партійні з'їзди, пленуми, сесії Рад, а також

Верховної Ради, проводили лише російською мовою. Владою було застосовано різних засобів, щоб змусити людей користуватися російською мовою. Впродовж 1969-1980 рр. частка журналів, що виходили українською мовою, знизилася з 46% до 19% [10, с.370].

Радянський режим у ставленні до рідної культури та мови, послідовно виховував в українцях комплекс неповноцінності. Сильний соціальний тиск у містах, спрямований на використання російської мови. Тоді як з української мови знущатися. Її стали вважати "селянською". У здійсненні своєї політики та цілей радянське керівництво розраховувало на підтримку 10 млн. росіян, які мешкали на цей час в Україні та мільйони українців за походженням, але росіян за мовою та культурою.

Відомо, що самі українці часто вимагали, щоб діти навчалися в російських класах та школах. А людина яка розмовляла виключно українською, привертала увагу відповідних служб, які могли поставити під сумнів її політичну лояльність. Слідчі органи з великою увагою зацікавились та надали значення словам свідка звинувачення проти поета В. Стуса, який заявив: "Я зразу зрозумів, що Стус націоналіст, бо він весь час розмовляв українською мовою" [10, с. 372].

Перед проголошенням незалежності України особливість ситуації з мовою була такою, що абсолютною була більшість населення, які вважали рідною мовою українську. Високою була частка населення, які вважали рідною мовою російську. Найбільший відсоток російськомовних осіб було серед росіян, менше серед представників інших національностей [10, с. 375].

Більшість населення України вільно володіла українською та російською мовами. Російською мовою вільно володів дещо більший відсоток населення, ніж українською, тобто рівень русифікації українського населення зростав. А незначна частка національних меншин України вважала рідною національну мову. Серед міських жителів східних та південних регіонів України частка осіб, які вважали рідною українську мову, була незначною.

Сільське населення, за винятком Криму та регіонів, в яких компактно проживають національні меншини, було українізовано.

Мовна ситуація мала суттєві відмінності за територіями. Російська мова домінувала в регіонах, які зазнали впливів процесів русифікації та в яких російська мова мала вищий соціальний статус, ніж українська [10, с. 376].

Якщо на початок 80-х років Україна стояла на межі того, що могли початися незворотні процеси етнічної та мовної асиміляції, які вели до перетворення українців на національну меншину на своїй власній землі. Тиск громадськості спонукав до відродження культурного життя українців та національних меншин. Спостерігається підняття престижу та статусу української мови у різних сферах суспільного життя, зокрема в освіті. Вказаний процес пришвидшила перестройка, яка була проголошена М. Горбачовим, як реформа суспільного, політичного та економічного життя в країні.

1.3. Відродження української мови в часи незалежності України

Відродження української мови, саме як мови незалежної країни, держави не може проходити без побудови та окреслення основних рис мовної політики, яка надасть мові нового стимулу для розвитку, використання її як мови в усіх сферах життєдіяльності суспільства, громадянина.

На протязі всього терміну незалежності України у сфері національної політики постає "мовне питання". А українська мова, як національна мова, яка отримала державний статус, повинна б солідаризувати суспільство, громадян, давати відчуття причетності, ідентифікувати себе з Україною – країною Батьківщиною, її культурою.

Мовне питання було та є постійним об'єктом політичних маніпуляцій. А до 2012 р. норму ст. 10 Конституції України про державний статус української мови виконували непослідовно, то після прийняття закону "Про засади державної мовної політики" її фактично відверто порушували.

Після Революції Гідності питання мови не обговорювалося активно, або про нього мовчали, щоб не розділяти суспільство. На порядку денному були інші питання, більш гострі на той момент. Також часто звучали тези, що "мова не на часі" або "спочатку економіка – потім мова" [2, с. 61].

Для мовної політики в Україні у період 1991-2009 роки характерними є прагнення досягнути балансу в питаннях українізації, а також зберегти права національних меншин, з іншого, були складнощі формування української нації на основі української мови та наближення до Європейського Союзу. Вже після 2009 року ситуація змінилася. Дискусії щодо співвідношення української і російської мов проходили тільки в межах передвиборчих баталій. З 2010 року це питання було перенесено на законодавчий рівень.

По суті країна, після здобуття незалежності, будувала мовну політику на основі радянських норм, які хоч і були певних змін у бік зміцнення значення мо-

ви, зміцнення її статусу, але фактично все це залишилося у номінальному вигляді.

В Конституції Української РСР 1978 р. українська мова мала статус державної, але в роботі державних, партійних, громадських органів, підприємств та установ і організацій було дозволено паралельно з іншими мовами, національні мови. Фактично тут йшлося про російську мову. Так звана «природна українсько-російська двомовність», тобто духовно-моральне каліцтво мільйонів українців, — це наслідок дії 479 циркулярів, указів, постанов, розпоряджень, інструкцій московських урядовців про зросійщення [24].

Закон "Про мови в Українській РСР" який був прийнятий у 1989 році, залишався чинним до 2012 року передбачав, що державною мовою УРСР є українська і що держава має створити громадянам необхідні умови для поглибленого оволодіння нею. Однак у преамбулі закріплено, що хоча українська через важливу роль, яку вона грає у розвитку духовних творчих сил українського народу. І наданий статус державної мови російській – мові міжнародного спілкування народів Союзу, а тому УРСР має забезпечити вільне користування нею [2, с. 63].

Леонід Кравчук як перший президент України вважався агресивним українізатором. Але його політика українізації здійснювалася лише в галузі освіти, не надаючи уваги іншим сферам суспільного життя. Реформа освіти за 1958 р., виданих низка нормативно-правових актів радянським урядом, закріпили становище російської мови у навчальних закладах України та союзних республік, яка стала панівною мовою фактично. Це мешканцями південних та східних регіонів України було сприйнято як українізація. Подібні дії досі залишаються основною реакцією в цих регіонах. Та будь-які прояви підтримки української мови й досі викликають реакцію незадоволення. Проте варто відмітити, що таке питання піднімалося саме політиками, аби на мовній основі спровокувати конфлікти.

За президентства Л. Кравчука офіційна статистика показала, що роль в освіті української мови зростає, навіть стає домінуючою в певних напрямках освітнього процесу, загальний простір в освіті залишався двомовним, українсько-

російським. Щодо свободи засобів масової інформації, то вони залишались поза межами інтересів мовної політики на той час, та продовжували бути під впливом русифікації, як і інші сфери публічного вживання мови. Не було змінено та впорядковане мовне законодавство, норми якого були спрямовані на закріплення досягнень політики асиміляції та її поглиблення [2, с. 64].

На тлі загострення економічної кризи в Україні у 1994 р. відбулися дострокові президентські вибори. На них переміг Леонід Кучма. Під час проведення виборчої кампанії також підіймалося мовне питання. Гаслом було те, що російська мова отримує статус офіційної, тобто було подано сигнал про те, що буде одна нація але буде дві мови, яку згодом буде модифіковано у форму "дві мови – один народ" [2, с. 64].

Мовна політика за часів президентства була неоднозначною. Передвиборча обіцянка щодо надання статусу російській мові офіційності не була виконана, але зростала та набувала обертів дискусія щодо статусів української та російської мов.

У 1996 році було прийнята Конституція України. Саме з нею можна пов'язати початок нового розвитку державної мовної політики в Україні та закріпили наступні засади державної мовної політики:

- обов'язок держави сприяти вивченню мов міжнародного спілкування та гарантію застосування мов в Україні (стаття 10);
- обов'язок держави сприяти розвитку мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (стаття 11) та дбати про задоволення мовних потреб українців, які проживають за межами держави (стаття 12);
- заборону привілеїв чи обмежень за мовними ознаками (стаття 24);
- гарантування, відповідно до закону, права на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства громадянам, які належать до національних меншин (стаття 53);
- правове регулювання порядку застосування мов виключно Законами України (стаття 90);

- обов'язок володіння державною мовою для осіб, які претендують на посаду Президента України (стаття 103), суддів (стаття 127), суддів Конституційного Суду (стаття 148) [40].

При характеристиці історичного періоду після прийняття Конституції не можна не згадати, що в другій половині 90-их років ХХ ст. виникла проблема, коли посадові особи Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Адміністрації Президента України при виконанні службових обов'язків нехтували державною мовою. Крім того, відбувалося свідоме ігнорування державної мови і в більшості державних навчальних закладів України. Тому виникла необхідність в офіційному тлумаченні положень Основного Закону, які фіксували статус української мови. У рішенні від 14 грудня 1999 року №-рп/99 Конституційний Суд зазначив, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом. При цьому поряд із державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються Законами України [40].

У 2003 р. була ратифікована Європейська хартія регіональних мов і мов меншин. Це призвело до ще більшого розбалансування мовної ситуації в державі. Неоднозначного тлумачення її норм і віднесення до мов, котрі потребують захисту і підтримки російської, фактично відкрили шлях для пізнішого проголошення російської як регіональної офіційної мови на значній частині території України. У 2003 р. було затверджено Державну програму розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 рр. [2, с. 68].

Протягом цього періоду було створено кілька урядових органів із мовних питань. Наприкінці 90-х рр. при Державному комітеті у справах національностей і міграції діяв мовний департамент, який був центральним

органом виконавчої влади з мовної політики. Серед його завдань були підготовка пропозицій щодо формування державної мовної політики, координація діяльності органів виконавчої влади щодо етномовного розвитку України, координація роботи та контролю за проведенням мовної політики та загалом – зміцнення позицій української мови як державної та забезпечення оптимального співвідношення функціонування державної мови та мов національних меншин України тощо. У 2000 р. у зв'язку з проведенням адміністративної реформи Комітет був ліквідований [2, с. 68].

Замість мовного департаменту в структурі Секретаріату Кабінету Міністрів створили сектор моніторингу мовної та національної політики і релігій, який проіснував менше року. Протягом 1997–2001 рр. при Президентові України існувала Рада з питань мовної політики – консультативно-дорадчий орган, що мав сприяти розробленню пропозицій щодо мовної політики та створенню умов для ефективного функціонування державної мови в різних сферах суспільного життя. У квітні 2001 р. Л. Кучма видав указ, у якому відповідальність за здійснення державної мовної політики була покладена на Державний комітет інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України, при якому мав бути створений Департамент мовної політики, та реалізовано це було лише у серпні 2003 р. [2, с. 70].

Державна мовна політика цього періоду суттєво не змінила мовну ситуацію в державі на користь української. Хоч переважна більшість українських школярів і ходили до шкіл з українською мовою навчання, але освітній простір залишався білінгвальним. Спроби зміни ситуації в ЗМІ були зроблені тільки в 2000-х, коли напередодні нових виборів очільник Національної ради з питань телебачення і радіомовлення заявив, що нові ліцензії отримають тільки станції, котрі транслюватимуть українською. Ця заява так і не була реалізована, але про засоби масової інформації нарешті заговорили в контексті мовного регулювання.

Україна мала виконувати зобов'язання щодо підтримки 13 мов меншин, серед яких і російська. У 2006 р. був підписаний Універсал національної єдності,

відповідно до якого держава, зокрема, мала забезпечити «все-бічний розвиток і функціонування української мови як державної та мови офіційного спілкування у всіх сферах суспільного життя на всій території України – як основи самоідентифікації народу і держави» [2, с. 71].

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин набрала чинності в Україні в 2006 р. і відтоді стала основним аргументом противників зміцнення статусу української мови в Україні. Навесні та влітку 2006 р. деякі районні, міські й обласні ради Сходу та Півдня України, посилаючись на ратифікацію Хартії, вимагали визнання російської мови регіональною, а Запорізька обласна рада ухвалила рішення про визнання російської регіональною в області, не дочекавшись навіть, поки закон про ратифікацію набуде чинності. У 2007 р. був поданий перший звіт комітету експертів Комітету міністрів Ради Європи про виконання Хартії. У відповіді Комітету було зазначено, що лінгвістичний ландшафт України унікальний, оскільки російську мову, яка не є державною, використовує значна частина населення, зокрема і частина українців за національністю та представників інших національних меншин. Українські органи влади обов'язково мають враховувати цей чинник, імплементуючи положення Хартії – документа, націленого на захист загрожених мов. Також була підкреслена і потреба зміни застарілого мовного законодавства. Однак зауваження Комітету враховані не були, Хартія натомість була використана для поглиблення розколу держави на підставі мовного поділу [2, с. 73].

Центральним органом виконавчої влади у галузі реалізації державної мовної політики з вересня 2005 р. стало Міністерство культури і туризму України, при якому був створений мовний сектор. В указі Президента України «Про деякі питання розвитку державної мовної політики» 2008 р. було передбачене створення Спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади з питань державної мовної політики, який, проте, так і не був створений. У цьому ж нормативному акті Кабінет Міністрів України був зобов'язаний «вживати заходів щодо неухильного додержання вимог

законодавства про мови посадовими і службовими особами органів виконавчої влади під час виконання ними службових обов'язків». Однак і ця вимога не була реалізована [2, с. 56].

На виборах 2010 р. знову перемогла політична сила з протилежним вектором загальнонаціональної політики, мовної зокрема. За президентства В. Януковича (2010–2014) відбувся перехід від несміливих спроб українізації до офіційного закріплення двомовності. Будь-яка державна підтримка української мови фактично була припинена. У Законі України «Про державний бюджет України на 2011 рік» витрати на «забезпечення розвитку та застосування української мови» були скорочені майже в 4 рази, а з наступного року ця стаття взагалі зникла з бюджету.

Натомість у бюджеті на 2013 р. у понад 10 разів були збільшені витрати на «заходи з реалізації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин».

Показово, що почалися зміни чи не з єдиної більш-менш українізованої сфери – освіти. Майже одразу після інавгурації тодішній очільник Міністерства освіти і науки Д. Табачник звернувся до нового Президента України з пропозицією скасувати указ його попередника «Про Концепцію державної мовної політики», щоб доопрацювати його відповідно до ратифікованих міжнародно-правових документів [2, с. 73].

У 2010 р. до Верховної Ради України законопроект «Про мови в Україні» набув чималого суспільного резонансу завдяки широко тиражованим політичним гаслам про необхідність захисту прав російськомовних громадян. Про гостру реакцію суспільства на запропоновану модель регулювання мовних відносин у державі та проголошення «українсько-російської двомовності, що склалася історично, важливим надбанням Українського народу, потужним чинником консолідації багатонаціонального українського суспільства» свідчить кількомісячний мовний майдан, який зібрався під стінами Українського дому з вимогою не розглядати документ. Тоді опозиція подавала і свої законопроекти, наприклад, «Про функціонування української мови як державної та порядок

застосування інших мов в Україні», але вони так і не були розглянуті у сесійній залі.

Розуміючи, що прийняття законопроекту «Про мови в Україні» значно похитне позиції української мови, тодішній Голова Верховної Ради України В. Литвин відправив його на перевірку Високому Комісару ОБСЄ з питань національних меншин К. Воллебеку та Венеціанській комісії. У відповіді К. Воллебека було відзначено, що прийняття такого закону лише збільшить напругу між носіями різних мов і поглибить мовний розкол держави [2, с. 56].

У висновку Робочої групи Венеціанської комісії було зауважено, що документ не враховує реальну мовну ситуацію, яку характеризує домінування російської мови. Українські наукові інституції, котрим законопроект був поданий на розгляд (Інститут української мови, Інститут мовознавства ім. О. Потебні, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Академія наук вищої школи України та ін.), назвали закон таким, що суперечить ст. 10 Конституції, надаючи непропорційно велику підтримку російській мові. Законопроект зняли з розгляду в 2011 р., натомість був зареєстрований дещо змінений його варіант – законопроект «Про засади державної мовної політики», який і був прийнятий у 2012 р. Одразу після цього визнали регіональною: російську – Одеська обласна та міська рада, Харківська, Херсонська, Миколаївська, Запорізька, Севастопольська, Дніпропетровська і Луганська міські ради, Краснолуцька міська рада (Луганська область), Запорізька, Донецька, Херсонська, Миколаївська та Дніпропетровська обласні ради; угорську – м. Берегове (Закарпаття); молдовську (румунську) – с. Тарасівці (Чернівецька обл.), с. Біла Церква (Закарпаття). Це відбулося попри те, що вирішення подібних питань не належить до компетенції органів самоврядування, і повністю реалізувало застереження Венеціанської комісії щодо можливих наслідків невизначеності поняття «регіон» у законі. Наприкінці лютого 2014 р., коли обов'язки Президента України виконував Голова Верховної Ради України О. Турчинов, парламент прийняв закон «Про визнання таким, що втратив чинність, Закону України «Про засади

державної мовної політики», який, однак, підписаний не був, аби уникнути можливих заворушень серед частини російськомовного населення. У квітні 2014 р. Голова ВР України О. Турчинов і Прем'єр-міністр А. Яценюк виступили зі спільною заявою про «закріплення спеціального статусу для російської мови і захист цієї мови», однак після того протягом кількох років (уже за президентства П. Порошенка (2014–2019)) влада намагалася уникати будь-яких втручань у мовну ситуацію, що могли би спровокувати суспільні протести.

У 2015 р. Указом Президента України була створена Рада з питань національної єдності, на яку було покладено й обов'язки напрацювання пропозицій щодо державної мовної політики. Про мовне ж законодавство голосно заговорили тільки в 2016 р., коли за поданням народних депутатів Конституційний Суд України відкрив провадження щодо неконституційності Закону України «Про засади державної мовної політики».

Розгляд справи тривав до 2018 р., коли закон визнали неконституційним через порушення процедури ухвалення.

У 2016–2018 рр. була прийнята низка законів, спрямованих на зміцнення статусу української мови у сфері засобів масової інформації та освіти. У 2016 р. Верховна Рада України прийняла Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про телебачення і радіомовлення» (щодо частини пісень державною мовою в музичних радіопрограмах і радіопередачах)», яким впроваджені квоти на частину україномовного продукту на радіо та на ведення радіопрограм державною мовою.

У 2017 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо мови аудіовізуальних (електронних) засобів масової інформації», що встановив квоти на україномовний продукт на телебаченні. Хоча ці кроки й не вирішили остаточно питання двомовності телеканалів і радіостанцій, однак значно збільшили частку української мови в ефірі [22].

Цього ж року набрав чинності новий Закон України «Про освіту», який закріпив українську як мову освітнього процесу. Попри гостру реакцію на цю норму Угорщини, Румунії й Молдови, котрі заявили, що вона порушує права

національних меншин, Венеційська комісія схвалила документ, зауваживши тільки про потребу продовжити перехідний період.

Після визнання мовного закону 2012 р. неконституційним у галузі регулювання мовних відносин фактично утворився правовий вакуум, оскільки, крім ст. 10 Конституції, цю складну сферу соціальних відносин не регулював жоден документ. Така ситуація зберігалася до 2019 р., коли був прийнятий і підписаний Президентом України П. Порошенком Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної».

РОЗДІЛ II. "СОЦІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У ХХ СТ."

2.1. Українська мова в закладах освіти

В 1910 р. на Україні рівень письменності населення був нижчим середнього для всієї Європейської частини Російської імперії показника - 30%.

На 1000 чоловік населення в початкових, неповних середніх і середніх школах тут навчалось всього 67 учнів. Навіть початкову освіту вдавалось здобути лише незначній частині дітей трудящих. У Київському навчальному окрузі, до складу якого входили п'ять губерній, відвідувало школу лише 10 % дітей шкільного віку. Не кращим було становище і в інших учбових округах.

В 1914-1915 рр. на території України, що входила до складу Російської імперії, налічувалось всього 452 середні школи, в яких навчалось 140 тис. учнів, та 19 вищих навчальних закладів, в яких навчалось 26,7 тис. студентів.

Не кращим було становище народної освіти й на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії. Тут рівень її розвитку був набагато нижчим ніж в інших провінціях країни. На початку ХХ ст. з 6240 сіл Галичини 2214 не мали початкових, а 981- будь-яких шкіл. Середніх шкіл на всю Галичину налічувалось 49, і лише в чотирьох із них навчання велося українською мовою. На Буковині існувала лише одна українська гімназія. В Закарпатті ж навіть у початкових школах навчання велося угорською мовою.

На всій території України не було жодного вищого навчального закладу з українською мовою викладання, жодної української школи, що перебувала б на державному утриманні.

Подібна політика царизму щодо української мови, як мови навчання, переслідувала далекоюсяжні цілі - душити розвиток української прогресивної культури в самому зародку. Навіть після скасування у буремні дні революції 1905-1907 рр. заборонних указів 1863, 1876, 1881 рр. щодо видання книг, показу театральних вистав та проведення інших культурно-освітніх заходів

українською мовою, царизм так і не дав дозволу на запровадження навчання в школах України рідною мовою.

Характеризуючи згубну політику царизму щодо народної освіти на основі узагальнення власних вражень, добутих протягом багаторічного періоду вчителювання у селах України, письменник-демократ С. Васильченко писав у 1911 р. на сторінках київського педагогічного журналу «Світло»: «Школа з нерідною мовою, з чужими по духу вчителями тільки по великій незрозумілості може зватися народною. Сумною і самотньою будівлею стоїть вона серед рідних сіл; круг неї шумить своє життя, народна пісня, мова, народний гумор б'ються у вікна, в двері, в щілини до неї, але в школу не хочуть пустити їх. Немає місця в їй живій мові.

А там, де немає живої мови в школі, там немає живої душі, щирості, там немає засобів виховувати і ґрунтувати духовні дитячі здібності, і цілком зрозуміло, чого наші люди дивляться на свою школу здебільшого або як на стежку до всяких посад, або, кажуть, до «легкого хліба», а не як на інституцію, що повинна обслуговувати їхні найперші духовні потреби. Тільки після того, коли б залунала по наших школах рідна мова і буйно зашуміло в їй нове життя, всім би стало видно, через що наш народ «двічі неграмотний».

В роки революції 1905-1907 рр. студенти Київського, Одеського, Харківського університетів домагалися запровадження лекційних курсів і практичних занять з історії України, української мови і літератури. Однак читання таких курсів явочним порядком деякими професорами було категорично заборонене після поразки революції, хоча царські власті й дозволили викладати курс «історії малоросійської словесності» як необов'язковий і до того ж лише російською мовою [41].

Після розгрому першої російської революції самодержавна реакція виступила в новий похід проти всіх «інородницьких товариств». На Україні були заборонені «просвіти», видання літератури і читання публічних лекцій українською мовою. В 1913 р. з виданих на Україні 5283 назв книг лише 176 вийшло українською мовою. З початком імперіалістичної війни царизм остаточно заборонив усі

періодичні видання українською мовою. В 1915 р. на всій території України, включаючи зайняту тоді царськими військами Галичину, не лишалося жодної газети чи журналу українською мовою.

Царизм боявся широкого запровадження української мови в культуру і освіту, оскільки демократична громадськість, народні маси України, які виступали на захист рідної мови, відстоювали її права в культурному розвитку, одночасно висували й загальнодемократичні вимоги, зрештою спрямовані на повалення царського ладу.

Таким чином, на початку ХХ ст. могутнє революційне піднесення мас, зростання рівня їх політичної й національної самосвідомості значною мірою сприяли розвитку української культури. На цій хвилі розгортається творчість цілої плеяди українських, митців, учених, які збагатили вітчизняну і світову духовну скарбницю. І саме за таких умов, як ніколи раніше, виразно проявилось розмежування між тими суспільно-політичними силами, які виступали на захист української культури, мови, і тими, які всіляко гальмували їх розвиток. Широкі народні маси свої сподівання на повне духовне розкріпачення, на вільний розвиток української культури остаточно пов'язали з боротьбою за демократизацію громадського життя.

Після Першої світової війни 1917-1920 роки боротьби за українську незалежність та державність викликали зміни у правовому статусі української мови. Законодавчо закріплено статус української мови навесні 1918 р. У березні 24-го 1918 року опрацьований Центральною Радою Закон УНР "Про державну мову" містив вимогу робити різноманітні написи, вивіски на торговельно-промислових, банкових і подібних закладах державною (українською) мовою. А з квітня 1917 р. почали функціонувати школи з українською мовою навчання [39].

7 листопада 1917 року Українська Центральна Рада проголосила III Універсал, у якому знову постало мовне питання: "В Українській народній республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібрання, союзів, страйків, недоторканності особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов в зносинах з усіма

установами». За умов надання мові статусу державної, відпадала необхідність відстоювати право на її існування. Розуміючи важливість вирішення проблеми, перший міністр освіти Центральної Ради І. Стешенко 1917 року доручив І. Огієнкові – професору Київського університету скласти короткі правила українського правопису. І вже в № 10 журналу "Українська школа" за 1918 рік було надруковано "Найголовніші правила українського правопису», ухвалені Правописною комісією при Міністерстві освіти. Це була перша наукова система українського правопису, що стало підсумком творчості письменників і науковців упродовж століття [39].

У березні 1918 року Центральна Рада знову звертається до проблем мови, ухваливши Закон "Про запровадження української мови у банківській і торговій сфері". Так, пунктом 3 закону проголошувалося, що «мовою в діловодстві має бути державна українська". Посади вчителів української мови та літератури могли обіймати лише особи, які відповідали певному освітньому цензові для викладання у цьому типіві школи. Відповідно до ст. 9 Закону викладання української мови у школах мало розпочатися з початком 1918-1919 навчального року [39].

Після поділу українських земель, які відійшли до Польщі, Румунії та Чехословаччини, а також із проголошенням на території Наддніпрянщини Радянської України, освітні процеси українською мовою, навчання нею у закладах освіти проводилися зі згоди та під контролем влади країн, до яких відійшли землі України.

Шкільне законодавство Польщі було вкрай заплутаним. У напівофіційній публікації Міністерства освіти, виданій англійською мовою 1928 р., говорилося: "У державних і приватних школах для національних меншин рідну мову, якою провадиться навчання, можна вживати нарівні з польською у внутрішньому діловодстві, на нарадах учителів, в листуванні школи з батьками і на шкільних свідощтвах". Таким чином українську мову обмежено майже виключно до внутрішнього вжитку, зовнішні функції в неї відібрано. Щоб відкрити українську початкову державну школу — при умові, що українці склали не менше 20% (з

1932 р. — 25%) населення, — треба було заяв від батьків принаймні сорока дітей; підписи мусіли бути нотаріально засвідчені; щоб українську мову викладали в польській школі як предмет, вистачало 18 заяв [8, с. 214].

Дозволялося відкрити українську приватну школу на будь-якому рівні. Процедура для цього встановлював закон з 11 березня 1932 року. В кожному окремому випадку дозвіл мусила дати польська адміністрація після перегляду статуту, програм і посвідки, що прохач — людина моральної поведінки, не вчиняв жадних злочинів і не має провин супроти держави. Приватні школи перебували під наглядом урядових чинників і могли бути закриті, якби урядовці виявили чи нельояльність до Польщі у викладах, чи нездатність учителів нейтралізувати шкідливі впливи на молодь ззовні [8, с. 215].

Той самий закон приписував, що вчительські семінарії можуть бути або польські, або двомовні. Щоб відкрити двомовну державну семінарію, треба було мати прохання від найменше 150 батьків ; щоб відкрити двомовну технічну школу (*szkola fachowa*) принаймні 40% учнів повинні були бути українцями і, знов таки, треба було зібрати відповідну кількість прохань від батьків.

Терміни для внесення таких прохань теж були суворо визначені законом. Деякі з них припадали на час задовго перед початком навчального року.

Згідно з офіційними даними, 1928 року в Польщі на українських землях існувало 804 державні українські школи (початкові), 2.120 двомовних і 1.772 польські, що мали українську мову як предмет. Отже, всього 4.646 шкіл, що давали хоч яку-небудь українську освіту. Порівняння з передвоєнним станом дасть уявлення про динаміку розвитку шкільництва. Для Галичини таке порівняння зробити легко. На 1914 рік в Галичині було 2,510 державних початкових шкіл з українською мовою навчання. За Польщі загальне число шкіл зросло, але число українських шкіл різко впало (з 2.510 в самій Галичині до 804 на цілу Польщу). Виникли школи нового типу: двомовні, польсько-українські. Вони переважають, досягнувши числа 2.120, і виступають засобом поступової й повільної, але майже певної полонізації [8, с. 216].

Перша половина двадцятих років була критичною для українського шкільництва. В 1922-1923 навчальному році Галичина (точніше три воєводства: Львівське, Станиславівське, Тернопільське) мала 2.450 українських шкіл, а в 1926-1927 р. лише 864; 1922-1923 року двомовних шкіл не було, 1926-1927 їх стало 1.339. Співвідношення українських і польських шкіл в 1926 р. було 864 до 2.298 [38].

На Волині, Поліссі й Холмщині, як і скрізь на підросійській Україні, українських шкіл перед війною не було. Вони почали з'являтися за німецької окупації. Вважають, що в той час їх було коло 250. 1922-1923 року число шкіл збільшилося до 442 (проти 89 двомовних і 543 польських). Одначе на 1926-1927 рік українських шкіл залишилося 2 (проти 392 двомовних і 683 польських). Відповідні числа 1937-1938 року були 8.520 і 1.459. (У 853 польських школах українську мову викладали як предмет). На Поліссі українських шкіл було зовсім мало: 22 в 1922-1923 навчальному році і жадної в наступному (одна приватна залишилася в Бересті). На Холмщині українських шкіл взагалі не було. Лемківщина 1922 року мала 79 українських шкіл, а 1937-1938 р. жадної, тільки 58 двомовних. Припускають, що по цілій Польщі на кінець тридцятих років 7% українських дітей ходили до українських шкіл, 45% до двомовних, а 48% до польських [38].

Українських гімназій та ліцеїв у Галичині було 5 і 13 приватних 1931-1932 р., 10 і 35 1937-1938 р., проти 120 і 220 польських шкіл такого типу в ті самі роки.

Українських технічних шкіл було всього-на-всього 4 приватних 1931-1932 року і 4 приватних і одна державна 1937-1938 р. Українські землі поза Галичиною середніх та професійних шкіл властиво не мали [38].

Політика Румунії в галузі освіти між двома війнами опиралась на декрет Міністерства освіти з 24 липня 1924 р., який провів розподіл між громадянами у праві тих, хто має можливість вчитися рідною мовою, а хто не має його.

Вакаційні курси української мови, засновані по селах коло 1926 року, що поволі набирали популярності, заборонено 1933 р. і повторно 1934 р. Але найважливіше те, що й далі не було української школи, а мовою комунікації по містах була румунська.

10 вересня 1919 р. в Сен-Жермені, а 4 червня 1920 р. у Тріаноні були підписані міжнародні договори, за якими Закарпаття увійшло до складу Чехословацької республіки на автономних правах, діставши офіційну назву Підкарпатська Русь [16, с. 26].

Культурна спадщина, що збереглася від Австро-Угорської імперії, на Закарпатті виявилася тяжкою. Система освіти була дуже слабкою, а населення, у своїй більшості, – малограмотними. Чіткої мережі освітніх закладів майже не існувало; школи були переважно угорські, працювала дуже мала кількість німецьких, румунських, єврейських та російських шкіл, українських шкіл не було взагалі. За таких умов, починаючи з перших днів, влада Чехословацької республіки почала проводити активну освітню політику. Вже в 1920 р. у краї налічувалася 321 руська (українська) народна школа.

Однак темпи зростання кількості українських шкіл були вельми повільними (у 1931 р. їх налічувалося 425), тимчасом як число чеських шкіл зростало з надзвичайною швидкістю (з 22 шкіл у 1920 р. до 158 в 1931 р.). Це при тому що загальна кількість чехословацьких дітей на Підкарпатській Русі становила близько 4 тис. душ [16, с. 26].

Внаслідок зусиль державної влади та місцевих громадських організацій у 1936 - 37 навчальному році стан початкової освіти за національною ознакою характеризувався такими даними: з 973 початкових шкіл краю 463 були з українською мовою навчання, 365 – з чеською, 117 – з угорською, 24 – з німецькою мовою навчання [16, с. 26].

У 1938 р. майже в половині шкіл навчання велось українською мовою (понад 330 учителів навчали близько 145 тис. учнів). Із 11 гімназій краю 5 були українськими [16, с. 26].

Українські школи не були належним чином забезпечені вчителями, не вистачало коштів на придбання найнеобхіднішого обладнання. Не кращою була ситуація і з неповними середніми, так званими "горожанськими", або, як їх ще називали, «міщанськими» школами. Так, у 1938 р. діяли 44

горожанські школи, з них 23 – з чеською мовою навчання. Уряд використовував їх для масової чехізації закарпатських українців: якщо на тисячу українського населення припадало 10 учнів горожанських шкіл, то на таку ж кількість чеського населення – 100 учнів [16, с. 27].

На Підкарпатській Русі державна влада не чинила перешкод для поступової розбудови народної освіти. Мережа українських шкіл була значною. Так, наприклад, у 1938 р. налічувалося майже півтисячі народних шкіл, 5 гімназій, 4 учительські семінарії. Однак перевага шкіл із чеською мовою навчання проявлялася в тому, що таких шкіл будувалося більше, їх краще утримували, надавали їм більшої уваги. Про це яскраво свідчать статистичні дані Йозефа Пешіни, який був шкільним інспектором Хуста.

Залишалася не вирішеною до кінця і мовна проблема в школах Підкарпатської Русі, тому існували школи зі змішаною мовою навчання.

Так, наприклад, у 1920 р. їх було 38, у 1925 р. – відповідно 22, у 1929 р. – 29, у 1931 р. – 22. З цих даних видно, що їхня кількість зменшувалася на користь шкіл із чеською мовою навчання, яких налічувалося в 1920 р. – 22, у 1925 р. – 29, у 1929 р. – 149, у 1931 р. – 158 шкіл [16,с.27].

Кількість шкіл із українською мовою навчання становила в 1920 р. – 321, у 1925 р. – 392, у 1931 р. – 425 [16,с.27].

Освітня галузь в Радянській Україні будувалась на тому, що з кожним роком, попри кількох хвиль розширення значимості української мови у суспільному житті та багатьох інших галузях та сферах діяльності, українську мову намагались понизити у статусі, або прирівняти з російською. Це все було відчутним у розрізі мовної політики та мовного законодавства, яку здійснювала радянська влада за весь час існування СРСР та Радянської України.

В часи українізації успішно втілювався у життя та освітній процес українізації початкових шкіл. Якщо 1922 року українських шкіл було 6.105, а частково українських (тобто російсько-українських) —1.966, то 1925 року їх стало відповідно 10.774 і 1.128 (загальне число 12.109 у 1922 р. й 15.209 у 1925 році.

На 1930 рік кількість українських початкових шкіл зростає до 14.430, російських — до 1.504; для семирічок відповідні числа були — 1.732 і 267. У всіх неукраїнських школах українську мову викладали як предмет [8, с. 142].

По інших типах шкіл зріст не був таким динамічним, але також помітним. Серед профшкіл число українських становило 65,8%, на двомовні українсько-російські припадало 16%, а на російсько-українські — 5,3% (стан на 1 листопада 1927 р.). Щодо фабзаучів, то навіть найсуворіший закон про українізацію — правильник з 6 липня 1927 р., — що вимагав української мови для всіх типів шкіл, був обережніший, наполягаючи тільки на «рідній мові» учнів.

Не зважаючи на це, навіть тут — у той самий час — було 42 українські школи, 48 російських і сто двомовних. Так званих робітфаків було тоді ж 48 українських, 7 російських і 18 двомовних. Інститутів — 14 українських, 2 російських і 23 двомовні. За спеціальністю інститути ділилися так: сільсько-господарські — 3 українські, 6 двомовних; педагогічні — 6 українських, 4 двомовні; але технологічні й медичні мали всього 2 українські, 2 російські і 7 двомовних згадує, що 1929 року інститути були українізовані десь на 30%.

Оцінюючи наведені цифри, зокрема для вищих та виробничих шкіл, слід пам'ятати, що в двомовних школах найважливіші предмети здебільшого викладали російською мовою, а українською читали такі другорядні дисципліни як політосвіта тощо [8, с. 143].

В 1931-34-х роках починається повна реорганізація шкільництва і всіх їх особливостей та всеціле підпорядкування її централізованій московській системі. Проявилось це в ліквідації багатьох українських шкіл, як теж і шкіл національних меншин на Україні, і в розбудові мережі російського шкільництва. В самих українських школах різко посилюється навчання російської мови, мовляв це мова не чужа, а друга. В шкільних підручниках і програмах перевертається минуле України, замовчується праця передових діячів української культури або клеймиться їх як „слуг капіталізму, фашизму, націоналізму”. Натомість глорифікуються російські царі. Особливо послідовно проводилась русифікація високих шкіл, де ступнево введено щораз більше викладів у

російській мові та заставлено українців-викладачів переходити на цю мову викладання [8, с. 174].

У 1934 р. відновлено чинність університетів. Середні школи, мистецькі, педагогічні інститути, номінально підпорядковані Народному Комісаріатові Освіти (НКО), мусіли додержуватись директив з Москви. Безпосередньо підпорядковані Москві були всі вищі школи [8, с. 176].

Освітня галузь була цілковито спрямована на виховання радянської людини, з метою уникнення осмислення нею власної національної ідентифікації. Радянська ідеологія сприяла руйнуванню попередніх здобутків відродження національної освіти, але у рамках українізації. [8, с. 176].

Друга світова війна та окупація України перервала на певний час навчальний процес. Були трагічні втрати серед педагогічного складу, учнів, матеріальної бази та забезпечення навчального процесу. Але, окупантами було створено так звані народні школи. Метою було онімечення українського населення. В Києві відкрився ‘Український науково-методичний інститут шкільної освіти’. В ньому повинні були готуватися вчителі, які лояльні до вермахту. Видавався також журнал "Українська школа".

На початку окупації існували семирічні школи. В них навчання проводили українською мовою. Передбачали оцінки передусім за поведінку, а також із таких предметів, як релігія, німецька мова, українська мова, наука про рідний край, німецька мова, лічба, геометрія та ін.

У перші повоєнні роки навчальні плани повторювали плани довоєнних часів, але з певною корекцією. У початкових класах почали скорочувати часи викладання предметів українською мовою. Поступово почали скорочувати кількість шкіл та інших навчальних закладів із навчанням українською мовою.

У 1950 р. повністю була відновлена довоєнна мережа шкіл. В Україні 1953 р. в основному було впроваджене обов'язкове семирічне навчання дітей, однак діапазон користування українською мовою в школах республіки постійно знижувався. З 1948 р. до 1954 р. кількість українських шкіл зменшилася з 26 тис. до 25 тис., а російських збільшилася з 2 тис. 720 до 4 тис. 51, або 1,5 рази,

в українських школах навчалося у 1953 році - 1,4 млн дітей, а в російських і змішаних – 3,9 млн. [10, с. 372.].

Різко зменшилася кількість українських шкіл у великих містах України, а в найбільших вони практично зникли. Якщо на початку 50-х років ХХ ст. школи з українською мовою навчання становили 80 % від загальної кількості шкіл, а російськомовні – 18 %, то на початку 60-х років кількість україномовних шкіл зменшилася до 65 %, а російськомовних зроста до 31 % .

Понад 90 % (наприкінці 1950р.) була частка російськомовних шкіл у містах Харкові, Одесі, Донецьку, Луганську, дещо меншою у Дніпропетровську (понад 80 %) та в м. Києві (понад 70 %).

На межі 50–60-х рр. українська мова як мова навчання стала прерогативою сільських шкіл. Відсоток учнів, що навчалися українською мовою у містах, падав з геометричною прогресією, наприклад: м. Вінниця – 49 %, м. Хмельницький – 42,2 %; м. Житомир – 36,5 %; м. Запоріжжя – 23,8 %; м. Луганськ – 5,2 % [10, с. 373].

У наступні роки скорочення україномовних шкіл не припиняється, процеси русифікації з боку Міністерства освіти України набувають системного характеру.

Внаслідок такої політики у 1960/61 н. р. школи з українською мовою навчання охоплювали 68,7 % учнів, а в 1970/71 н. р. – 60,4 %; 1976/77 н. р. – 57,8 %. Відповідно, російською мовою навчалося – 30,4 %, 38,8 %, 41,3 %. За 1960–1980 рр. кількість українських шкіл зменшилася на 8,7 тис. [10,с.374].

Наприкінці 80-х рр. у містах Донецьку, Луганську, Чернігові, Сімферополі, Миколаєві не залишилося жодної україномовної школи, в інших містах відбулося різке скорочення україномовних навчальних закладів: у Запоріжжі – 1, Кіровограді – 4, Одесі – 3, Харкові – 2, Черкасах, Херсоні – по 5 і тільки у Львові – 66, Тернополі – 20, Івано-Франківську – 18 [10, с. 376].

2.2. Українська література, кіномистецтво та театр

Українська література за весь період ХХ століття як культурна інституція розвивалась за принципом хвиль. А її дійсність була надзвичайно багатою. Такому розвитку сприяли буремні роки початку століття, через які пройшло й українське суспільство також. З одного боку саме кінець ХІХ – початок ХХ століття для українців був досить неординарним. Це були роки індустріалізації, урбанізації. В свою чергу – це доба воєнних конфліктів, голоду, боротьби з неосвіченістю. Виникнення кризи у свідомості, спонукала до пошуку та прагнення до нового. Старий Світ зник разом із закінченням Першої світової війни, та дав можливість будувати нове культурне життя та середовище [44].

Але, ще до закінчення старої культурної доби, відчувалась потреба у новому, у розширенні меж літератури. Першим, гасло модернізму, висунув у 1901 році поет М. К. Вороний. У відкритому листі, який був опублікований у <<Літературно-науковому віснику>> він закликав повернутися до "справжньої запашної поезії". Так, на початку ХХ століття на ниві літератури окреслилися дві головні тенденції збереження національної та культурної ідентичності – народництва, та прагнення йти разом із європейським вектором розвитку – модернізмом.

Яскравими представниками народницького напрямку стали О. Ю. Кобилянська, М. М. Коцюбинський, Леся Українка, В. С. Стефаник. Але й вони у власній роботі та творчості органічно стали поєднувати традиційний етнографізм та модернізм, символізм та психоаналіз [12, с. 168].

Революційні зміни, а саме 1905 та 1917 роки, принесли послаблення тиску цензури та обмежень українську культуру до кінця 20-х років. В свою чергу це призвело до появи об'єднань письменників (угруповань), серед яких можна назвати такі, як «Плуг», «Гарт», «Аспанфут», ВАПЛІТЕ, ВУСПП тощо [5, с. 6].

«Плуг» як угруповання, виникло в Харкові в березні 1922 року як спілка селянських письменників. Очолював угруповання С. В. Пилипенко. Активними членами спілки були В. З. Гжицький, А. В. Головка, Г. Д. Епик, Наталя Забіла,

О. І. Копиленко, П. П. Панч, І. Ю. Сенченко та інші. Видавали журнал «Плужанин», а також часопис «Плуг». Плужани акцентували увагу на тому, що завданням письменників має бути боротьба з міщанською ідеологією серед селянства, а також залучення широких верств населення до активної творчості.

«Гарт» становив собою спілку українських пролетарських письменників. Організацію було засновано 1923 року з ініціативи Василя Еллана-Блакитного. Центральне бюро спілки знаходилося в Харкові, але існували й філії в Києві та Одесі. До «Гарту» входили І. Д. Дніпровський, М. Г. Йогансен, Г. М. Коцюба, А. П. Любченко, В. Л. Поліщук, П. Г. Тичина, Микола Хвильовий та інші. Незадовго до смерті Василя Еллана-Блакитного більшість митців вийшла зі складу спілки й організація фактично самоліквідувалася.

До складу ВАПЛІТЕ входили Михайло Яловий (президент), М. Г. Куліш (пізніше очолював організацію), Микола Хвильовий — ідейний керівник угруповання, Г. Д. Епик, М. Г. Йогансен, О. І. Копиленко, А. П. Любченко, О. А. Слісаренко, Ю. К. Смолич, П. Г. Тичина та інші. 28 січня 1928 року організація саморозпустилася через переслідування партійними органами.

ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників) вважалася найбільшою літературною організацією (1927–1932). Вона була заснована з ініціативи комуністичної партії задля гуртування письменників різних народів.

До лав ВУСПП увійшли представники всіх літературних організацій: В. М. Сосюра, Наталя Забіла, Д. Ю. Загул, Іван Ле, Л. С. Первомайський та багато інших письменників [5, с. 38].

У Львові 1922 р. виникла група «Митуса» (назва походить від імені галицького літописного співця, який вибрав смерть, не зрікшись своїх переконань). До неї належали Р. Купчинський, О. Бабій, Л. Лепкий та ін. Вони орієнтувалися на українських символістів та європейських модерністів, видавали однойменний літературно-мистецький журнал [44].

1927 р. з'являється група «Логос», яка об'єднала письменників християнського спрямування (Г. Лужницький, С. Семчук, О. Назарук та ін.). Вони проводили культурницьку роботу, культивували християнську мораль, видавали

журнали «Поступ» і «Дзвони». На творчості цих митців позначилася поетика символізму й імпресіонізму.

Чи не найпомітнішою була діяльність модерністів, що належали до об'єднання «Дажбог» (Б.-І. Антонич, Б. Кравців, Є. Пеленський) і «Гроно» (В. Бобинський, С. Тудор та ін.).

Відоме також богемне угруповання наймолодших митців «Дванадцятка» (з 1930 р., Львів), яке зосередило свою увагу на урбаністичних мотивах, опоетизовуючи стихію вулиць, кав'ярень і крамниць Львова з його неповторним колоритом [44].

1932 року ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про перебудову літературно-художніх організацій». Відповідно до цього документа діяльність митців мала контролювати Спілка радянських письменників, а основним творчим методом оголосили соціалістичний реалізм.

У статуті Спілки радянських письменників була запропонована така дефініція терміну: «Соціалістичний реалізм, будучи основним методом радянської художньої літератури й літературної критики, вимагає від художника правдивого, історично-конкретного відображення дійсності в її революційному розвитку. При цьому правдивість й історична конкретність художнього відображення дійсності повинні поєднуватися із завданням ідейного переформатування й виховання трудящих в дусі соціалізму» [12, с. 169].

Після тривалої сталінської стагнації українська література змогла отямитись лише в кінці 50-х та в 60-х роках. Нову силу принесло їй покоління шістдесятників, інфіковане ліберальними ідеями Заходу та антитоталітарним пафосом. Та воно так само проявило свою харизму лише частково, оскільки вже від 1968 року зазнало гострих нагінок режиму. Дух покоління вдалося затримати лише в малих і маргіналізованих осередках, як-от дисидентські гуртки або школи художнього перекладу (Микола Лукаш, Григорій Кочур).

Проте в суспільній практиці офіційним статусом безоглядно користувалася безбарвна література соцреалізму, що вихолощувала не тільки заборонені владою ідеї, а й творчі індивідуальності [12, с. 169].

Кінець 80-х та 90-і роки ХХ ст. Він характеризується рішучим звільненням від цензури та догм соцреалізму, а отже – поверненням у призабутий стан незаангажованої творчості. Це час виникнення численних гуртків та угруповань („Бу-Ба-Бу”, „Пропала грамота”, „ЛуГоСад” та ін.), що виглядало небаченою практикою після монолітної Спілки письменників СРСР, а також сміливим експериментуванням із формою – не лише самого тексту, а й його презентації.

Прикметно, що письменники „пішли в народ” – залюбки влаштовували творчі вечори, зустрічі, фестивалі тощо. Вони зруйнували штучний бар’єр поміж автором та публікою, який був майже ритуальною нормою в радянські часи, незважаючи на декларовану владою близькість творчої інтелігенції до народу. Цей період літературного піднесення виявився найуспішнішим за все століття. Адже тепер на заваді не стали репресії з боку влади, незважаючи на істотні обмеження постколоніального суспільства, коли влада реалізувала суперечливу політику й не важилася на нову українізацію, щоб вивести зі стану дискримінації національну культуру [12, с. 169].

Трагічною сторінкою в культурному та літературному житті України радянських часів були репресії проти письменників та творчої інтелігенції після згортання українізації.

Кульмінацією дій радянського репресивного режиму стало 3 листопада 1937 року. Тоді «на честь 20-ї річниці Великого Жовтня» у Соловецькому таборі особливого призначення були розстріляні Лесь Курбас, Микола Куліш, Матвій Яворський, Володимир Чеховський, Валер’ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер’ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан (А. Баб’юк), Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко (Снісар), Михайло Яловий та інші [36].

Перед письменниками стояв вибір: самогубство (Микола Хвильовий), репресії і концтабори (Борис Антоненко-Давидович (Давидов), Остап Вишня (П. Губенко), замовчування (Іван Багряний (Лозов’ягін), В. Домонтович (Петров)), еміграція (В. Винниченко, Є. Маланюк) або писання програмових творів на

уславлення партії (П. Тичина, М. Бажан). Більшість митців була репресована і розстріляна.

Твори здавали до спец-сховів, забороняли, замовчували, багато з них були назавжди втрачені. Дещо функціонувало в самвидаві (Іван Багряний), рукописних копіях, виходило за кордоном. Трагічна доля покоління 20-30-х років демонструє всю силу українського духу, його творчий потенціал, необхідність свого шляху й незалежності від впливу інших культур [36].

Представників української інтелігенції, на яких було спрямовано репресії, можна поділити на кілька груп. До першої групи жертв терору належать письменники Валер'ян Підмогильний, Валер'ян Поліщук, Марко Вороний, Микола Куліш, Микола Хвильовий, Михайль Семенко, Євген Плужник, Микола Зеров, художники-бойчукісти, Лесь Курбас та багато інших, що були знищені фізично, тобто страчені або померли в концтаборах, чи вчинили самогубство, перебуваючи за півкроку від арешту.

Частині репресованих й переслідуваних представників української радянської інтелігенції вдалось уникнути найвищої міри покарання і вижити в тюрмах та концтаборах. Причому декому з них вдалось навіть втікати з концтаборів (Іван Багряний). Відбувши свій строк, Остап Вишня продовжував писати, а Борис Антоненко-Давидович, якого звільнили лише після реабілітації у 1957 році, до кінця життя залишався в опозиції до радянського режиму.

Третя група представників інтелігенції становлять ті діячі культури, які уникли репресій, але через те, що їхній доробок теж був далеким від соцреалізму і вузьких партійних рамок, він був також засуджений радянською владою. Творчість таких осіб теж забороняли й замовчували, твори вилучали зі сховищ і знищували [44].

Більшість цих осіб померла ще до розгортання масових репресій (Леонід Чернов (Малошийченко), Олександр Богомазов, Гнат Михайличенко), дехто врятувався завдяки тому, що відійшов від активної діяльності, як, наприклад, Марія Галич, дуже небагатьом вдалось вчасно емігрувати (Юрій Клен (О. Бургардт) [44].

Умовна четверта групи складається з митців, чия творчість або чітко відповідала компартійним нормам, або ж (здебільшого) зазнала в період сталінських репресій значних змін. Страх за свою безпеку в умовах масового терору змушував швидко пристосовуватись, перетворюючись на пропагандистів від мистецтва.

Твори Максима Рильського, Павла Тичини, Володимира Сосюри, Івана Кочерги й багатьох інших, створені в цей час та в подальшому, не мають високої художньої вартості, індивідуальності форм і стилів, є типовими зразками соцреалістичного пропагандистського мистецтва [45].

У тридцяті роки була також знищена і значна кількість діячів культури старшого покоління, яка стала відомою ще до приходу радянської влади і належала до покоління діячів початку ХХ століття, а не 1920-1930-х років. Це Людмила Старицька-Черняхівська, Микола Вороний, Сергій Єфремов, Гнат Хоткевич та інші [36].

Більшість жертв сталінського терору були реабілітовані в кінці 1950 років, проте їхні твори залишалися під забороною в Радянському Союзі.

Незважаючи на це, митці Розстріляного Відродження, які не знали страху і сміливо говорили правду, залишили після себе прекрасні твори, що демонструють творчий потенціал і силу думки молодого українського покоління. До нас вони дійшли різними шляхами. Багато видавалися за кордоном, а також підпільно в СРСР, деякі переписувалися вручну, частина творів стала доступною вже після розсекречення радянських архівів, але більшу частину, на жаль, знищено [45].

Кіномистецтво в Україні було започатковано ще в далекому 1896 році, понад 125 років тому. Перший фільм був знятий Альфредом Федецьким у Харкові 1896 року, але на звичне для нас кіно це схожим не було. Стрічка мала назву «Перенесення чудотворної ікони Божої матері з Курязького монастиря в Харківський Покровський монастир». Вона (назва) одразу ж описує сюжет цієї роботи завдовжки у дві хвилини. Завдяки цій стрічці А. Федецький став першим українським оператором хронікально-документальних кінофільмів. Трохи

згодом у тому ж році він організував перший для України публічний сеанс, де демонстрував трихвилинні документальні сюжети. Водночас у Львові стартували кінопокази французьких фільмів [3, с. 33; 3, с. 51].

У передмісті Катеринослава (сучасний Дніпро) режисером та оператором Данилом Сахненком у 1911 році був знятий перший ігровий фільм національного виробництва — «Запорізька Січ» [3, с. 151].

З початку ХХ століття перевагу щодо екранізацій надавали відомим виставам: «Наталка Полтавка», «Наймичка», «Москаль-чарівник», «Богдан Хмельницький». Дореволюційне кіно принесло популярність багатьом акторам, але окремо у цей час відзначали Віру Холодну, яка вважалася тогочасною королевою екрану [3, с. 140].

У 20х роках 20 століття в Україні масово створювали кіностудії. Чимало фільмів знімали на території одеської кіностудії, але увійти в десятку найкращих фільмів світового кіно і стати візитною карткою Одеси вдалося стрічці «Броненосець Потьомкін» Сергія Ейзенштейна. Все частіше звучать прізвища режисерів Леся Курбаса та Івана Кавалерідзе [46].

Чи не найвизначнішу роль у розвитку українського кіномистецтва зіграв Олександр Довженко. Його фільми «Звенигора», «Арсенал» піднесли вітчизняний кінематограф до світового рівня, а стрічка «Земля» була названа в числі 12 кращих робіт усіх часів та народів. А стиль Олександра Петровича започаткував напрям «українське поетичне кіно» [20, с. 4].

Більшість стрічок, створених на початку шляху українського кіно – це екранізація кращих творів української літератури, чимало з них мали революційних дух, що в деякій мірі відображало настрої людей того часу.

Всі ці фільми були без звуку, а от першою звуковою стрічкою стала «Симфонія Донбаса» Дзиги Вертова. В найбільш авторитетному опитуванні по визначенню найкращих фільмів усіх часів, яке проводить британський журнал Sight & Sound, у першому опитуванні з визначення найкращих документальних фільмів у 2014 році, 1-ше місце посів фільм «Людина з кіноапаратом», 77-е — «Ентузіазм. Симфонія Донбаса» [46].

У 50-60-х роках минулого століття наступає розквіт українського кінематографу: в ці часи були зняті стрічки, які і нині користуються шаленою популярністю: «Весна на Зарічній вулиці» (1956, режисери Марлен Хуцієв і Фелікс Миронер), «Спрага» (1959, Євген Ташков), «Іванна» (1960, Віктор Івченко), «Сон» (1964, Володимир Денисенко) «За двома зайцями» (1961, режисер Віктор Іванов).

Взагалі за часів Радянського Союзу українськими кіностудіями були зняті фільми, які прославили на весь світ країну, самі фільми внесені до списку кращих за весь час існування кінематографу, а авторів стрічок досить часто називають геніями [46].

Розквіт українського кінематографу припав на 70-80-ті роки 20 століття. Тоді світ побачив шедевральні стрічки такі, як “Тіні забутих предків” Сергія Параджанова, “Криниця для спраглих”, “Вечір на Івана Купала”, “Білий птах з чорною відзнакою” Юрія Іллєнка, “Камінний хрест” “Леоніда Осики, ” В бій ідуть одні “старики”” Леоніда Бикова, “Д’Артан’ян і три мушкетери” Георгія Юнгвальд-Хилькевича, “Місце зустрічі змінити не можна” Станіслава Говорухіна і ще багато-багато гарних стрічок, які неодноразово нагороджували кращі номінаціями на різноманітних конкурсах і які були і є популярними не лише в Радянському союзі, а й далеко за його межами [46].

Кризові явища кінця ХХ століття, практичне недофінансування українського кінематографу, призвели до зменшення фінансування кіноіндустрії. Тому, вже у 1990 році, більш помітним фільмом був «Лебедине озеро. Зона», Юрія Іллєнка який здобув нагороду Каннського кінофестивалю. Сценарист – Сергій Параджанов.

Відбулося зародження українського телесеріалу. Один із перших – «Пастка» за участі Богдана Ступки, Ольги Сумської, Анатолія Хостікоєва. Найпопулярніші серіали в Україні: «Роксолана», «Острів кохання» [46].

Розвиток та становлення українського театру як культурної інституції відбувався також на протязі ХХ століття з певною періодичністю.

На початку ХХ ст. у Львові продовжував діяти єдиний у західноукраїнських землях український професійний театр «Руська бесіда». Основу репертуару українського театру складали класичні п'єси М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, проте театральні колективи дедалі частіше зверталися до творів Лесі Українки, І. Франка, Г. Хоткевича, а також російських і західноєвропейських класиків [7].

Новий період в історії національного театру розпочався в 1918 році, коли у Києві утворилися Державний драматичний театр і «Молодий театр» (з 1922 року — модерний український театр «Березіль») Леся Курбаса та Гната Юри.

На театральній сцені з'явилася когорта талановитих акторів — Амвросій Бучма, Мар'ян Крушельницький, Олімпія Добровольська, Олександр Сердюк, Наталя Ужвій, Юрій Шумський та інші [35].

Державний драматичний театр продовжував традиції реалістично-психологічної школи. Натомість Молодий театр обстоював позиції авангардизму. З утворенням театру «Березіль» його сцена стала своєрідним експериментальним майданчиком. Не випадково макети театального об'єднання «Березіль» отримали золоту медаль на Всесвітній театральній виставці у Парижі в 1925 році. Тут були вперше поставлені п'єси видатних українських письменників і драматургів Миколи Куліша («Народний Малахій», «Мина Мазайло») та Володимира Винниченка («Базар», «Чорна Пантера і Білий Медвідь»). Завдяки генію Лесю Курбасу, який поєднав у собі таланти режисера, актора, драматурга і перекладача світової літератури, були по-новому осмислені на українській сцені твори Вільяма Шекспіра, Генріха Ібсена, Гергарта Гауптмана, Фрідріха Шиллера і Мольєра, здійснені постановки невідомих до цього українському глядачу п'єс європейських драматургів [35].

В І половині ХХ ст. були засновані театри, які до нашого часу відіграють провідну роль в театральному мистецтві нашої країни: Національний академічний драматичний театр ім. І. Франка, Київський національний академічний театр оперети, Київський театр російської драми ім. Лесі Українки в Києві; Музично-драматичний театр ім. О. Кобилянської в Чернівцях; Одеський

академічний театр музичної комедії ім. М. Водяного та інші. 1970-1980 рр. ХХ ст. знаменувалося відкриттям нових театрів, серед них київські - Театр драми і комедії, Молодіжний, Театр естради.

В 1970-і роки відмічені творчими пошуками молодих режисерів: В. Козьменка-Делінде, В. Шулакова, В. Малахова. Зокрема стараннями В. Малахова, який певний час очолював Театр естради, набув розвитку новий жанр - мюзикл.

На тлі розвитку та становлення театрального мистецтва в Україні, відкриття нових театральних залів, протягом 70-х – початку 80-х років українську мову було витіснено з театрів. Із семи театрів юного глядача один Львівський театр був україномовний. З 50 театрів-студій, створених в Україні на початку 80-х років, тільки два були українськими. Російськомовними були і всі театри музичної комедії в Україні. До кінця 80-х років 17 українських театрів змушені через зменшення кількості глядачів ставити вистави російською мовою [10, с. 371].

2.3. Українська мова в соціальному середовищі

Мова існує і виконує свої функції лише тоді, коли є засобом комунікації у широких верствах населення і дає можливість побудувати соціальні зв'язки, налагодити та розвивати, синхронізувати соціальний, культурний та саме мовний розвиток суспільства, людини, окремих соціальних груп серед населення.

Мова є основою існування спільноти та поєднує між собою покоління в часі та просторі. Жива мова та її засвоєння формує уявлення про світ, ставлення до нього, передає знання через покоління, формує нові та засвоює способи мислення, які формуються саме на основі мовних навичок спільноти. Мова виступає частиною соціального середовища, в якому живе людина, формується як частина соціального середовища, особистість, відчуває себе причетною до нього, до народу, до нації.

Українська мова у ХХ столітті під впливом політичних, соціальних факторів, зазнала як утисків, так й розквіту у використанні в певних сферах суспільного життя та серед населення України, його верств, шляхом проведення мовної політики влади, але не використала свого потенціалу у вживанні та становленні, як панівної мови у суспільстві, застосуванні в різних галузях життєдіяльності.

Особливо це відчувалось у багатомовному та двомовному середовищах, що викликало певний мовний конфлікт, а вирішення його полягало у проведенні все тієї ж мовної політики. Мовний бар'єр в свою чергу спостерігався між українським містом та селом [6, 10].

Але, попри всі перепони та деякі послаблення щодо вжитку та використання української мови на офіційному рівні, існувало просте, звичайне застосування мови у побутовому, повсякденному використанні її як засобу комунікації серед населення, розмовного та писемного її варіанту й літературної мови. Всі ці форми і є мовним ядром для соціального середовища.

Попри зусилля популяризації української мови на початку ХХ століття у Закарпатті великі землевласники, духовенство, вищі верстви населення, урядовці,

орієнтувалися на угорську владу, використання угорської мови в офіційному спілкуванні, тощо. В найгіршому, де юре і де факто, мова перебувала на російській території України, мова офіційно заборонена. Ця заборона торкається шкільництва, громадського життя та літератури. Під Угорським правлінням, мова функціонувала без правових гарантій. У дійсності ж, була виключена з громадського життя. Найкращий стан та умови функціонування української мови на Галичині, де її вживали публічно, на Буковині – мову офіційно не переслідували, але права та сфери використання були суттєво обмежені. В жодній з чотирьох областей українська мова не була суспільно престижною, відносно ліпше було в Галичині [41].

Зусилля, спрямовані на покращення стану, в Галичині й Буковині велися в культурній, економічній та політичній, культурній сферах, на Закарпатті таких зусиль не було зовсім. По великих містах Центру та Сходу України мовою щоденного вжитку була російська, в Галичині застосовувалася польська, а румунська та німецька мови застосовувалися на Буковині, на Закарпатті – угорська.

На землях України, які були Австро-Угорськими були спроби зробити українську мову мовою повсякденного вжитку та спілкування певними групами. Перед цим проводилась робота серед кіл інтелігенції із використанням української мови поступово.

Не слід забувати одну особливість мовної ситуації. Освічені українці розмовляли між собою по-українському. Але не тією літературною мовою, якою на той час писали автори з України, землі якої знаходилися у Російській імперії, яка вважалася на той час взірцем [41].

У Львові на 1900 р. утворилося Галицьке чи Галицько-Буковинське койне в основі якого лежав наддніпрянський діалект. Але цей аспект використання мови потребує докладнішого вивчення, тому що історичні дані про це та дже-рела є дуже скупими.

Легальний стан української мови в Галичині та на Буковині суттєво також не змінився. А 1900-1916 рр. позначились тим, що було намагання використати надані права для розвитку україномовної періодичної преси. Не довгий час вихо-

дять такі, як "Волі", "Прапора", московфільської "Русскої ради", "Посланника", "Дяковського голосу", "Богословського вѣстника" та інші. Додатково з'являється щоденна газета "Новое слово" з накладом у 12 тисяч примірників. Таким чином галицька преса набуває ще однієї риси. Вона стає багатогранною. На 1914 рік з'являються спеціалізовані видання орієнтовані на певні групи населення, а саме: 10 видань спеціалізуються на економіці, сільському господарстві та торгівлі; 5 видань для студентів та молоді; 1 жіночий журнал; 1 популярний медичний; два – про спорт; один мистецький; один з історії та гуманітарних наук; два богословських; один гумористичний. Буковинські видання були чітко диференційовані за партійними напрямками – 7 часописів, а один з них московфільський. Натомість професійна преса, порівнюючи з Галичиною, відставала. Був лише один театральний журнал, два економічної тематики. Але буковинці могли користуватися Галицькими виданнями [8, с. 152].

Зростання кількості та різноманіття Буковинської та Галицької преси перед війною, показує начебто складну структуру суспільства. Але й це саме також вказує на те, що суспільство не стало гармонійно розвиненим. Якщо не брати до уваги кілька видань, то можна побачити відсутність публікацій про технології та індустрії. Навпроти, у великій кількості існують видання, які присвячені сільському господарству. Так, українське суспільство Буковини та Галичини на той час головним чином складалося з селянства й інтелігенції. Аристократія та велика буржуазія, технічна інтелігенція по суті не була в наявності, також робочий клас був недорозвинений [42].

Стан суспільства впливає на мову. Відчутним був попит на наукову та технічну термінологію. Та, що була, дуже рідко потрапляла на сторінки преси.

В пресі робилися зусилля вживати загальноукраїнської літературної мови, але в найкращому разі культивувала галицьке (львівське) койне, яке активно формувалося на основі насамперед говірок Львівської області. Через нестачу своїх оборотів та форм мовлення, прогалини в українській мові й культурі заповнювалися термінами з розвиненіших мов. По суті речі вся інтерпретація була або двомовна (українська з польською), або тримовна (українська, польська,

німецька). Це помітно позначилося на місцевій літературній мові, яка була відкрита до впливів територіальних мов і часто на них спиралася.

Розвиток суспільства, технічний прогрес та урбанізація, потребували й розвитку мови, внесення певних правил, врегулювати мову. Першою спробою була "Руська граматика" С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера, затверджена віденським урядом для вжитку у школах. Також, Наукове товариство ім. Шевченка видає у 1904 році "Руську правопись з словарцем" [43].

Закарпаття у довоєнний час не внесло суттєвого внеску у розвиток української мови. Сильно мад'яризоване суспільство не мало ресурсів для мовного розвитку. Єдиним українським органом був тижневик (до 1912р., пізніше місячник). Українська мова тижневика була дуже своєрідною, з великим включенням церковної слов'янської та місцевих виразів. Усна ж мова була говіркова, різна по різних місцевостях. Інтелігенція здебільшого говорила угорською мовою.

А. Волошин видав граматику української мови угорською мовою у 1907 році, метою видання було ознайомлення з рідною мовою [43].

Українська мова в російській імперії перебувала у тому ж положенні, як у ХІХ столітті. Її соціальна база використання, розвитку була обмежена та включена до великої російської мови, а роль мови було зведено до місцевої говірки.

Мовна політика імперської влади, звела всі зусилля щодо відродження до застосування української мови більшістю верств населення України. Урбанізація та більш агресивне внесення російської мови у повсякденний вжиток на усіх рівнях суспільного життя та діяльності, перекрили спроби відродження мови, як мови українського єдиного суспільства, ідентифікації багатьох українців саме українцями по мові, а не лише за походженням. Тому мова залишалась у вжитку населення сільського населення, а в містах не утворилося міське койне, як варіант міського мовлення. Натомість у тому ж Києві російська мова була позбавлена животоку рідного мовного підґрунтя [33].

Мовно-культурну атмосферу Києва початку ХХ ст. виразно характеризує відомий факт, наведений у спогадах Євгена Чикаленка. Тоді кількість україномовної київської інтелігенції обмежувалась вісьмома родинами –

Антоновичів, Грінченків, Косачів, Лисенків, Луценків, Старицьких, Чикаленків і Шульгіних.

Попри всі величезні зусилля, спрямовані російським самодержавним апаратом на знищення української мови, традицій, національної свідомості, зрощення зачепило лише верхній шар української культури. Українською мовою говорило багатомільйонне селянство, виявляючи стихійний опір проникненню чужої мови [8, с.75].

Розуміння державотворчої ролі української мови, мови яка об'єднує суспільство було в народі задовго до того, коли з'явилась можливість отримати власну державність. З новими політичними реаліями, поразкою однієї імперії у Першій світовій війні та нестабільною революційною ситуацією в іншій імперії, українські землі отримали можливість побудови власної держави. А проголошення української мови державною, яка формує та об'єднує українців, суспільство в націю політичну, стало поштовхом для швидкого проникнення української мови до багатьох сфер суспільного життя в українських державах ЗУНР та УНР. Українська мова на короткий термін стає мовою користування широких верств населення, мовою спілкування, мовою діловодства, судочинства, науки, освіти, преси, донесення ідеології побудови держави та ін. [39].

Але після трагічних років боротьби за незалежність, українські землі потрапили до складу Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, частина них стала радянською Україною, потім увійшли до складу СРСР.

Специфічне поєднання утисків і терору з деякою свободою, а певних правових норм з цілковито довільним поведженням представників влади Польщі позначилися на статусі української мови і на психології мовців у підпольській Україні. Українська мова виконувала тут не саму тільки комунікативну функцію між селянами, духовенством та іншими групами інтелігенції; вона набула нового значення як засіб національного само-утвердження, як форма виклику, як вияв зневаги до політичного режиму.

В роки між двома світовими війнами це стало немислимим. Недозволена в державних установах і часто-густо відкидана в стосунках з урядовцями чи

співтериторіяльною польською людністю, українська мова широко вживалася на численних масових маніфестаціях як вияв належності до нації, зневаги до влади, самонакладеної стигми. Виглядало, наче до нормальних функцій мови: зв'язку, заклику й вияву почуття, додалася ще особлива функція демонстрації.

Отже, наявні умови зродили певний психологічний комплекс, що якоюсь мірою виключав з акту мовлення безпосередність, уводячи натомість елементи обміркованості, назагал не властиві мовцям [37].

У містах українських земель у складі Польщі в результаті дошкульної, але непослідовної політики приниження української мови витворилося відчайдушне ставлення до вибору мови в кожному окремому випадку з деякими ознаками соціальної гістерії та взаємної майже гіпнози.

Проте, доба між двома світовими війнами була надто короткою, щоб виявити, як далеко могли сягнути наслідки нового ставлення до мови. Ввесь період тривав двадцять років, а «нове ставлення» поширилося вже після стабілізації мовного (й соціального) фронту. Можна, одначе, твердити, що «нове ставлення» вийшло поза кола гуманітарної інтелігенції. Не зважаючи на перепони з боку польського уряду, чисельність української негуманітарної (технічної в найширшому розумінні) інтелігенції поважно зросла, побільшало лікарів, правників, інженерів тощо. До цієї суспільної верстви якоюсь мірою прилучалися комерсанти, власники, кооператори і т. п. [38].

Окремої зауваги потребує церковна мова. Дуже впливова в Галичині Греко-Католицька Церква в богослужбі дотримувалася українського варіанту традиційної церковнослов'янської мови, а в проповідях і стосунках з парафіями української мови (львівського койне чи говірок). Православна Церква поза Галичиною первісно підлягала російському патріархатові. Вищі церковні ієрархи, що лишилися в Польщі, були або росіяни, або проросійськи настроєні особи, богослужби відправлялися по-церковнослов'янськи з російською вимовою. Багато церковних громад на Волині й Поліссі не були задоволені таким станом. У двадцятих роках виникає масовий громадський рух за дерусифікацію Православної Церкви. Вимоги не сходили на заміну російського

варіанту церковнослов'янської мови на українській. У мовних справах боротьба йшла за те, щоб церковнослов'янську мову взагалі заступила сучасна українська мова. В наслідок довготривалих і не раз бурхливих сутичок церковна влада поступилася. 2 серпня 1928 р. Варшавський митрополит Діонісій офіційно визнав, що українську мову можна вживати нарівні з церковнослов'янською в богослужбі [38].

Українська мова Галичини все ж впливала на мову Волині та Полісся. Регіональний характер не був наслідком мовної політики. Навпаки українці намагалися позбутись багатьох особливостей своєї мови, наблизитися до всеукраїнської – наддніпрянської. Висока оцінка літературної мови, усталеної на підрадянській Україні, просвічує з другого вживаного терміну — великоукраїнська. Посередньо цей термін виявляв згоду галичан вважати себе і свою мову «малоукраїнськими» [39].

Українські землі під румунською окупацією та їх населення перебували під постійним тиском румунізації. А здобутки, що їх мала була українська мова, зведено майже нанівець. Її функції звелися до вжитку в родинному колі та в обмеженому обсязі в українських товариствах, театрі й пресі. З міст українську мову витіснено, нею говорило майже виключно село, де послуговувалися не літературною відміною, а місцевими говірками. В церковному житті статус мови був хисткий. Серед освічених верств вона правила за засіб унутрішнього спілкування в суті речі лише в колах інтелігенції гуманітарного напрямку (вчителі, духівництво, журналісти недорозвиненої української преси). Слова на означення нових понять у розмовній мові звучали, як правило, своєрідними цитатами з румунської. Зв'язку з радянською Україною не було сливе ніякого.

Ані прямування доби українізації, ані русифікаційні тенденції пізніших років Буковини не торкнулися. Зв'язки з суміжною Галичиною були жвавіші, як не як Польща з Румунією були в союзі. Тією мірою, якою літературної мови вживано, це було галицьке (львівське) койне.

Коли ж радянські війська зайняли українські землі Румунії, то мова отримала такий саме статус, як у радянській Україні.

Українське суспільство, яке знаходилося під владою Чехо-Словаччини перебувало в умовах так званої мовної війни. Ця війна велася у політичній площині, на рівні ж простого населення все було інакше. Суспільство розв'язувало мовну суперечку в ідеологічній площині. Так, з різним підходом щодо ролі мови у суспільстві, її вжитку та статусах виступали проукраїнська та про радянська партії [38].

Після того, як офіційно визнано українську й російську мову рівнорядними мовами краю, сперечатися про український правопис стало недоречним. У 1937-38 рр. «фонетичний» правопис дозволено в школах. Той час, коли цензор викреслював речення, в якому місцевих українців названо українцями минув.

Закоренілих звичок позбутися тяжко. Закарпатське суспільство, звикле до постійних суперечок про мову, далі жило в атмосфері конфлікту. У більшості випадків перемагала російська «партія». Ось кілька яскравих прикладів. У травні 1929 р. конференція вчителів, що належали до Учительського Товарищества Подкарпатской Руси розкололася надвоє: після того, як більшість проголосувала за «традиційні» підручники в початкових класах і російські в старших, учителі української орієнтації покинули конференцію [37].

Нескінченна «мовна війна» зумовила два цікаві явища. Одним було пожвавлення інтересу до окремої місцевої мови, якою став виходити тижневик «Недѣля» (1935-1938), підтримуваний Греко-Католицькою Церквою. Така війна закінчилася після окупації Угорщиною. Закарпаття ж не отримало власної автономії. А перший автономний уряд Карпатської України виявився проугорським, очолюваний прем'єр-міністром Андрієм Бродієм, який було розпущено після 18 днів його функціонування.

Хоч період чеського панування був заповнений часто безцільними і майже завжди низького рівня мовними дискусіями, він лишив за собою глибокий слід. На малому терені, без великих міст, де населення — здебільшого малоосвічене — не сягало й мільйона.

Щодо розмовної мови в чеський період, то можна з достатньою підставою думати, що ніхто з уродженців краю не послуговувався в щоденному житті ні

літературною мовою, ні львівським койне. Щоб відповісти на питання, чи творилося локальне койне на основі одного місцевого діалекту з домішкою угорських, чеських, церковнослов'янських, українських і російських слів, а чи по різних містечках щоденне спілкування відбувалося на базі вузькомісцевої говірки, що, звісно, всотувала в себе слова й форми, які ставали типовими на широкому терені, бракує даних [37].

Найдовшим періодом існування української мови у суспільстві, її вжитку у багатьох сферах суспільного життя, є період радянського правління на землях України за часів Радянської України та в складі Радянського Союзу.

Саме в цей великий період історії мова перетворилася не тільки на певний час в інституціональну основу побудови нового суспільства – українського радянського із власним самовизначенням, але також у потужний політичний інструмент із побудови нової ідеології, політики, завоювання симпатій до влади, а також мовою, якої пишалися й нехтували. В радянські часи знов постає мовне питання у проведенні мовної політики. А ще гострішим питання мови було поставлене при взятті курсу на побудову нового суспільства – радянського, виховання радянської людини [22, с. 5].

А поки українська мова як мова більшості населення України, особливо на селі, і російська мова як мова більшості населення в містах і загальносоюзна мова, мають в УРСР загальнодержавне значення і повинні застосовуватися в усіх сферах життєдіяльності суспільства Радянської України. Розвитку мови, її піднесенню до максимального рівня соціального значення, поширення серед широких мас населення сприяла коротка доба українізації. За період її введення на політичному рівні, українська мова стає мовою діловодства, освіти, судачинства, нового розвитку отримали література, театр та кіномистецтво. Мова стала поширюватися у суспільстві швидкими темпами. Але за умов існування двомовності, все ж почала зустрічати певний супротив насамперед серед носіїв російської мови – мешканців індустріальних районів країни, міст, чиновників та посадовців різного рівня. Українська мова, після згортання українізації, залишилась мовою спілкування, через русифікацію – мовою літератури та мистецтв.

Поступове зменшення ролі української мови у суспільстві почалося після згортання українізації, але прямих заборон використання мови не було. Навіть на законодавчому рівні, заборони мови не було. Навпаки, Конституцією гарантувалися мовні права народів різної національності, в тому числі й української.

Насправді, скорочення сфер вжитку мови призвело до того, що мовою в суспільстві, в якому більшістю є українці з власною мовою, стає російська мова. А українська мова втрачає свою властивість набувати стимулу для розвитку, без можливості знаходження нових сфер застосування [39].

В першу чергу, сферою скорочення застосування та зниження ролі української мови стали галузі освіти та культури. Таким чином, стає все слабким зв'язок між мовою та суспільною свідомістю, а саме українською свідомістю. На це була спрямована мовна політика радянської влади, задля побудови нового суспільства – радянського та нової людини – радянської.

На тлі політичних та економічних негараздів та кризових явищ, Україна отримала незалежність. Чим саме уникла долі, коли українська мова перестала б бути основою соціального середовища, українського соціуму.

ВИСНОВКИ

В процесі ознайомлення з джерелами та написання роботи із заданої тематики, проведеного аналізу та дослідження питання розвитку української мови в історико-правовому та соціальному аспекті та у часових межах ХХ-го століття, мені стало відомим, що мова перебувала під впливом різних правових, соціальних та економічних умов, ведення мовної політики з боку владних структур держав, до складу яких входили українські землі на початку століття, до Першої світової війни, в період до Другої світової війни та після.

Так, до Першої світової війни, частково під час її, українська мова інституційно розвивалася в соціально-культурному середовищі двох імперій – Російської та Австро-Угорської. Але цей розвиток був не рівномірним, точніше не надавав все ж таки виконати мові більш широкі функції у суспільстві. Й українськомовному також.

Причиною такого, а потім певних змін у ставленні до української мови, стали різні правові режими існування та функціонування її в країнах, до складу яких входили українські землі та на яких мешкало україномовне населення. Так би мовити певний підхід, але різний, до мовного питання.

Якщо на початку ХХ-го століття з'явилась надія на національне відродження, то мовне питання знов загострилося на порядку денному в багатонаціональних імперіях. Особливим цей тиск був на українських землях, які перебували у складі Російської імперії. У межах Австро-Угорської імперії умови існування мови були різними й залежали від території, на яку розповсюджувалась влада, та діяли посадовці у втіленні мовного регулювання.

Українська мова у Російській імперії, до Першої світової війни, опинилася під тиском та низкою заборон Валувєвського циркуляру від 1863 р., й Емського указу 1876 р.

Емським указом було заборонено друк українських текстів - оригінального та перекладеного за форматом. Але не було заборони на друк історичних документів та красного письменства. Заборонено було театральні вистави, публічне

читання українською мовою книжок, українські книжки, які були видані та привезені закордоном, викладання українською будь-яких дисциплін у школах, до бібліотек не приймати українські книжки. Вчителі повинні перевіряти усіх, кого можна підозрювати у прихильності до всього українського.

Зміни в указі дозволяли друк словників із застосуванням російської абетки, а також дозволяв проводити театральні вистави (тільки за спеціальним дозволом генерала-губернатора). Наслідки указу були такими, що на українських землях у складі Російської імперії не було україномовної преси, йшло витіснення з усіх можливих сфер громадського життя. Це все суттєво послабило позиції мови в суспільстві, її було прирівнено до діалекту російської мови.

Емський указ втратив чинність у 1905 році, коли був виданий маніфест громадянських свобод. Таким чином українське питання стає вагомим та стає об'єктом уваги імперського уряду та Думи. За весь час заборон та обмежень вперше з'явилась можливість заявити про те, що мова українців має для них більше значення, а ніж просто бути на рівні побутового вжитку.

Здобуті на основі маніфесту певні свободи поступово ліквідовано, шляхом посилення антиукраїнських настроїв у політичному та громадському середовищах імперії.

Іншим був правовий режим розвитку української мови в Австро-Угорській імперії. А постанова центрального уряду від 21 грудня 1867 року наголошувала про те, що усі народи є рівними. Кожен має право зберігати та розвивати національну мову. Але мовою офіційною на Галичині стала польська мова.

Положення змінилося лише з прийняттям 9 квітня 1907 р. крайового закону "Про державну мову автономних влад", тобто органів місцевого самоврядування, норми якого визначали правовий режим мов в даній сфері.

З початком Першої світової війни та окупацією Австрійсько-Угорських земель російською армією, всі українські школи, інші громадські організації були закриті, ліквідовані.

Революції змінили суспільно-політичні настрої, Україна отримала шанс стати державою із власною мовою, кордонами, будувати суспільне життя, бути не-

залежною від всіх імперій. Такий розвиток не подобався керівництву у Росії, яке все ж вважало Україну власне невід'ємною частиною Росії. Хоч вже не імперії, але з імперськими амбіціями.

За короткий час незалежності Україна не змогла втриматися серед агресивних сусідів. Її території були поділено між Румунією, Польщею, Угорщиною, Чехословаччиною та Радянським союзом. Й на них існував власний правовий режим розвитку та функціонування української мови.

Найдовшим за часом існування був радянський період. Під час якого втілювалась мовна політика в адресу української мови. Вона являла собою хвилю, в якій відмічалися піки поліпшення умов існування української мови, від розширення сфер її застосування, потім згортання уваги до мови та її розвитку, простого ігнорування до сильно відчутної зневаги, зменшення сфер застосування у суспільному житті, ігнорування, відвертої агресивної політика в проведенні політики до мови та присутності її в життєдіяльності суспільства.

Розквіт українства в часи українізації, який підняв статус української мови на певний час розширив сфери застосування української мови, та навіть зобов'язав посадовцям та службовцям знати та вивчати українську мову, та інші заходи в сфері культури, освіти, наук, дав надію побудувати власну українську державу, та злякав центральну московську владу. Проект українізації було згорнуто з трагічними наслідками для тих, хто плекав почате відродження та підняття національної свідомості. Трагедією стали репресії серед українського населення, серед творчого прошарку населення насамперед. Трагедією стає так зване "Розстріляне Відродження".

Другим відносно сприятливим періодом розвитку української мови після років репресій та післявоєнного часу була так звана "Відлига" за часів М. С. Хрущова. Вона носила специфічний характер. Поштовх отримала для розвитку література, театр, кінематограф, але в свою чергу посилювався ідеологічний контроль над процесами в культурному та суспільному житті радянської спільноти. Відбувся помітний перехід на русифікацію галузей наук та мистецтва, який продовжувався з метою побудови радянського суспільства з узагальнен-

ням поняття того, що основною мовою забезпечення життєдіяльності радянської людини, суспільства буде саме російська мова.

Тільки отримання Україною незалежності дало можливість побудови мовної політики з урахуванням того, що українська мова є державною мовою, потребує захисту, розвитку та всебічного поширення у всі сфери суспільного життя в державі.

Про що саме й записано в Конституції України, Законодавстві про мову, сфери її обов'язкового застосування у житті країни, суспільства та держави вцілому.

Соціальний аналіз української мови в закладах освіти, в галузях літератури, кіно та театру показав, що ці галузі також залежать від мовної політики держави, відношення владного апарату до нації, яка є носієм іншої мови на територіях які входять до складу держав.

Українська мова в закладах освіти на протязі всього ХХ-го століття то лунала у них, йшов процес навчання на ній, то ставала тихішою за умов зміни мовної політики.

Дані початку століття показали, що в Російській імперії та Австро-Угорській імперії рівень писемності був низьким. Також на землях України, що входили до складу Російської імперії, налічувалося всього 452 середні школи, в яких навчалось 140 тис. учнів, та 19 вищих навчальних закладів, в яких навчалось 26,7 тис. студентів.

Становище народної освіти й на українських землях, що входили до складу Австро-Угорської імперії було не кращим. Тут рівень її розвитку був набагато нижчим ніж в інших провінціях країни. На початку ХХ ст. з 6240 сіл Галичини 2214 не мали початкових, а 981- будь-яких шкіл. Середніх шкіл на всю Галичину налічувалося 49, і лише в чотирьох із них навчання велося українською мовою. На Буковині діяла лише одна українська школа. На Закарпатті мовою викладання шкільних дисциплін була угорська.

Це вказує на неможливість широких мас населення здобувати освіту, мати до неї доступ, навіть не йде мови про можливість навчання на рідній мові, роз-

виватися людині, набувати потрібних знань.

Така політика щодо здобуття освіти в Російській імперії викликала протестні настрої. Революції 1905 та 1907 років не полегшили ситуацію. Урядовці не давали дозволу навчати на українській мові.

Студенти Київського, Одеського, Харківського університетів домогалися запровадження лекційних курсів і практичних занять з історії України, української мови і літератури. Однак читання таких курсів явочним порядком деякими професорами було категорично заборонене після поразки революції.

Царизм чинив супротив народному підйому та підйому самосвідомості народу України.

Але можливість побудувати власну систему освіти трапилась за часів УНР, після Першої світової війни. За умов надання мові статусу державної, відпадала необхідність відстоювати право на її існування. Розуміючи важливість вирішення проблеми, перший міністр освіти Центральної Ради І. Стешенко 1917 року доручив І. Огієнкові – професору Київського університету скласти короткі правила українського правопису. І вже в № 10 журналу "Українська школа" за 1918 рік було надруковано "Найголовніші правила українського правопису», ухвалені Правописною комісією при Міністерстві освіти. Це була перша наукова система українського правопису, що стало підсумком творчості письменників і науковців упродовж століття. Але через короткий проміжок ча-су, навчальний процес українською мовою не почався. УНР припинила своє існування.

Шкільне законодавство Польщі було вкрай заплутаним, попри вилучення української мови із широкого вжитку, умовою для навчання українською мовою у школі було наявність певного відсотка учнів української національності – не менше 20% (з 1932р. – 25%) населення.

Австро-Угорська спадщина виявилася важкою, Але попри зростання чи зниження кількості шкіл в різні періоди, на землях України, які опинилися під владою Польщі, Угорщини, Чехословаччини, в Румунії велося навчання румунською мовою.

Радянський період був найдовгий у галузі освіти. Українська мова та українська школа зазнавала піднесення та зміну політики відносно себе. Але, залишалося одне – поступове зменшення ролі української мови у навчальному процесі, скорочення часу на викладання предметів та дисциплін українською мовою, аналогічна ситуація у вищих навчальних закладах.

Українська література також розвивалась у кілька хвиль на початок століття приходить злам епохи, криза свідомості та потреби у пошуках нового, покінчити зі Старим Світом. На заміну старої культурної доби прийшла нова – доба модернізму. Працювали на літературній ниві у народницькому напрямку О. Кобилянська, М. Коцюбинський, Леся Українка та ін.

Революційні зміни принесли послаблення тиску на українську культуру до кінця 20-х років.. Стали виникати творчі об'єднання письменників (угрупкування) – ВАПЛІЕ, ВУСПП та інші. Вони вели творчу діяльність та літературно-просвітницьку. Але після постанови ЦК ВКП(б), яка передбачала перебудову літературних організацій, практично встановлення над ними державного контролю, творчий процес було переведено на рейки відображення соціалістичного реалізму. Почались також репресії в писемницьких колах. Самим трагічним етапом такого терору стає Розстріляне відродження. А саме, репресовано було багато письменників, літераторів, шляхом розстрілів та відправки у табори.

Після тривалої сталінської стагнації, література змогла отямитись лише в кінці 50-х та в 60-х роках із появою покоління шестидесятників. Творчого розквіту також не відбулось у такої формації письменників та представників творчої інтелігенції. В кінці 60-х також став відчутним тиск на творчу діяльність.

Кінець 80-х та початок 90-х років став характеризуватися швидкою відмовою від цензури та ослабленням контролю з боку держави в культурній сфері.

Кіномистецтво в Україні було засновано наприкінці 19-го століття та отримало розвиток в часи Російської імперії, в часи УНР та Радянської України, СРСР. Знаменитими на весь світ стали такі кінокартини, як “Земля” – Довженка, “Тіні забутих предків” – Сергія Параджанова.

Театральне мистецтво також розвивалося та набувало нових експериментальних форм (театр “Березіль”). Але жорстока політика радянської влади, згорання українізації, призвело до закриття багатьох театрів. Інші будували свою роботу в межах культурної політики керівного центра.

Українська мова в соціальному середовищі у двадцятому столітті пройшла складний шлях від піднесення статусу. До майже повного відсунення широкого застосування її в сферах життєдіяльності. Здобуття незалежності Україною, дозволило стати мові на шлях розвитку та розширення сфер застосування в суспільстві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України. Документ 254к/96ВР, чинний. Редакція від 01.01.20, підстава -27-IX
2. Макарець Ю. С. Статус і стан української мови в незалежній Україні. Соціолінгвістичний вимір. Київ. ЛАТЕК, 2019. 209с.
3. Мисловський В.Н. Історія українського кіно 1896-1930: факти і документи. Харків: Дім Реклами.2018. 680с.
4. Історія українського кіно: В 5т./Головна редколегія(голова Г. Скрипник та ін.; редколегія тома (С. Трембач – відп.ред.).Т2. 1930-1945.Київ:ІМФЕ, 2016. 448с.
5. Слютіна О. В. Українська література ХХ століття. Харків :Видавництво НУА, 2014.156с.
6. Рябченко В. І. Мова як засіб творення соціальної дійсності. Київ: Фітосоціоцентр, 2011.245с.
7. Масенко Л, Кубайчук В. та ін. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Київ: ВД "Києво-Могилянська академія".2005.399с.
8. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): стан і статус. Чернівці: Рута.1998.207с.
9. Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, Світ: зб. наукових праць//за ред..Б. М. Ажнюк. Інститут мовознавства ім..О. О. Потребні. Київ, 2019.689с.
10. Шаповал Ю. І. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ: ПІЕНД. 2008.398с.
11. Бондарчук П. М. Українізаційні процеси у профспілковому русі УСРР (20-ті роки). Київ: НАН України, 1999.48с.
12. Поліщук Я. Українська література ХХ століття: ретроспективний огляд. // Університет ім. А. Міцкевича//Познань:2021. Вип.9.с.165-176
13. Савойська С. В. Мовна політика як явище і категорія//Політичне життя. 2020. №2.с 93-102

14. Співак І. В. Мовне законодавство та мовна політика в Україні як воно є// Право та державне управління: журнал: 2019.№2.с.12-19
15. Яворська С. Розвиток української мови в добу русифікації та українізації //Київський університет ім. Б. Грінченка. 20.19.2014. с.1-4
16. Делібалтова Ю. В. Школи на підкарпатській Русі в 1919-1929 роках// Науковий вісник. Ужгород: 2014. Вип.11. с.25-30
17. Глизер В. Адміністративно-територіальний поділ Галичини та Буковини російською окупаційною владою//Історія. 2014.№4.с.79-81
18. Гаврецька М. Й. Правовий режим української мови в органах самоврядування Східної Галичини в складі Австрії, Австро-Угорщини.//Науково-інформаційний вісник.// Право. 2014.№10.с.44-49
19. Марковський В. Я. Правовий статус української мови в Австро-Угорській імперії//Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2010. №1.с.48-61
20. Сергійчук О. Протести українців проти зросійщення культурно-освітньої сфери в роки “хрущовської відлиги”//Етнічна історія народів Європи. 2002. Вип. 12.с.25-29
21. Гринчук Н. Політика Австро-Угорщини стосовно українського питання в Галичині в кінці ХІХ на початку ХХ ст.//Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Тернопіль: 2013. Вип.2.с.1-7
22. Терлюк І. Я. Мовна політика держави: історико-правова ретроспектива і сучасність//Наукові конференції 2021: Матеріали 13-ої Всеукраїнської наукової конференції “Львівська політехніка”.= Вип.13.//Редкол: проф.. Ковальчук В. Б. та ін. Львів: 2021.с.1-143
23. Стаття 10. Конституції України про державний статус української мови/ засіб доступу: URL: <https://ccu.gov.ua/default/files/st.10.pdf>
24. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. Прийнято ВР УРСР ІХ скликання 20 квітня 1978 року/засіб доступу: URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>

25. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки "Про мову в Українській РСР" від 28.10.89/ засіб доступу: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/sow/8312-11#text>
26. Державний закон Австро-Угорщини (Конституція) від 21 грудня 1867р. /засіб доступу: URL: <https://www.history.org.ua/?termin=Grudneva.konst1867>
27. Емський указ//Савченко Ф. Заборона українства 1876р. Харків-Київ.1930. С.381-383./засіб доступу: URL: <https://movahistory.org.ua/wiki/>
28. Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні. Від 04.08.1917/засіб доступу: URL: <https://www.zakon.rada.gov.ua/laws/n004300-17#text>.
29. Кодекс Законів про Народну освіту У.С.Р.Р// Збірник узгоджень та розпоряджень Робоче-Селянського уряду України. Відділ 1 за 1922р. Харків.1922.с. 871-881
30. Постанова "Про збільшення рівноправності мов та сприяння розвитку української культури" ВУЦВК від 6 липня 1927р. Харків/ засіб доступу: URL: <https://http://ips.ligazakon.net/document/Kp270008?an=z>
31. Українська мова в себе вдома сьогодні й завтра/засіб доступу: URL: <https://zbruc.eu/node/117247>
32. Гавриленко Т. Л. Початкова освіта в УРСР у повоєнні роки: організація та зміст./ засіб доступу: URL: <https://eub:chnpu.edu.ua>.
33. Циркуляр міністра внутрішніх справ П. А. Валуського Київському, Московському та Петербурзькому цензурним комітетам. / засіб доступу: URL: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/miler-gr1.htm/>
34. Бездрій Б. М. Правовий інститут державної мови у Західно-Українській Народній Республіці (1918-1923рр). / засіб доступу: URL: <http://dspace.uzhnu.edu.ua>
35. Театральне мистецтво України 20 ст. Основні напрямки театального мистецтва на початку 20 ст. / засіб доступу: URL: <http://www.subject-um.eu/culture/item/519.html>

36. Розстріляне відродження: як Москва вбивала українських митців 90 років тому. / засіб доступу: URL: <http://www.ukrinform.ua>
37. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. Доба українізації (1923-1932). / засіб доступу: URL: <https://zbruc.eu/mode/68987>
38. Галичина 1923–1930 років – очима «Діла». / засіб доступу: URL: <https://zbruc.eu/mode/115254>
39. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. Доба українізації (1917-1920). / засіб доступу: URL: <https://zbruc.eu/mode/68095>
40. Державна мовна політика в Україні 1991-2021 років: історико-політичні аспекти. Ігор Бойко./ засіб доступу: URL: <https://www.constjournal.com/pub/2-2023/derzhavna-movna-polityka-ukraini-1991-2021-rokiv-istoryko-politychnaspekty/>
41. Розвиток культури на початку ХХ століття. Грамотність населення/ засіб доступу: URL: https://geomap.com.ua/uk-uh10/1348.html#google_vignette
42. Тема 7. Перша світова (тотальна) війна і культурні процеси на українських землях ./ засіб доступу: URL: <https://www.moodle.znu.edu.ua.>resource>
43. Українська література міжвоєнного Львова. / засіб доступу: URL: <https://zbruc.eu/mode/36163>
44. Розстріляне відродження» та його наслідки для української культури./засіб доступу: URL: <https://subjectum.eu/culture/item/104.html>
45. Українське кіномистецтво крізь роки: історії минулого й майбутнього./засіб доступу: URL: <https://fj.onu.edu.ua/ukrainske-kinomystetstvo-kriz-roku-istorii-mynuloho-j-majbutnoho/>
46. Український кінематограф: від зародження до розквіту. /засіб доступу: URL: <https://fastiv.tv/2015/09/14/ukrayinskyu-kinematograf-vid-zarodzhennya-do-rozkv>